

Straff for sivil ulydighet

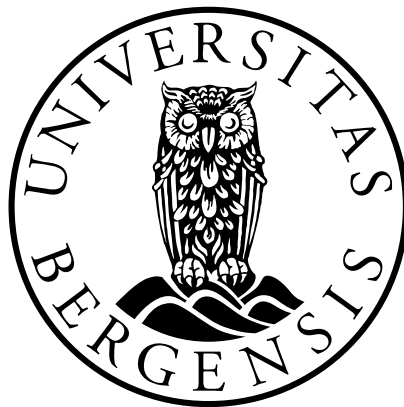
*Hvilke begrensninger legger forsamlingsfriheten
på straff for sivil ulydighet?*

Kandidatnummer:

139

Antall ord:

14 076

JUS399 Masteroppgave

Det juridiske fakultet

UNIVERSITETET I BERGEN

11. desember 2023

Innholdsfortegnelse

Innholdsfortegnelse	2
1 Innledning.....	4
1.1 Tema og problemstilling	4
1.2 Terminologi og avgrensninger	5
1.3 Metodiske betraktninger.....	6
1.3.1 Grunnloven § 101 andre ledd	6
1.3.2 EMK artikkel 11	7
1.3.3 SP artikkel 21	8
1.4 Den videre fremstilling.....	10
2 Grunnleggende om forsamlingsfriheten.....	11
2.1 Hensyn og formål.....	11
2.2 EMK artikkel 11 - anvendelsesområdet	12
2.2.1 Fredelige forsamlinger	12
2.2.2 EMK artikkel 11 beskytter sivil ulydighet	13
2.2.3 Statens positive og negative forpliktelser.....	16
2.2.4 Forholdet til EMK artikkel 10.....	17
2.3 Grunnvilkårene for straff.....	18
3 Forholdsmessighetsvurderingen ved straff for sivil ulydighet.....	19
3.1 Generelt om forholdsmessighetsvurderingen.....	19
3.2 Straff for sivil ulydighet krever «særlig gode grunner».....	20
3.3 Minstekravet «klanderverdig atferd»	23
3.3.1 Utgangspunkt og unntak.....	23
3.3.2 Momenter til vurderingen av klanderverdig atferd	24
3.3.3 Oppsummering	27
3.4 Betydningen av stedet for demonstrasjonen.....	29
3.4.1 Innledning.....	29
3.4.2 Rettslige utgangspunkter	30
3.4.3 Stedet for demonstrasjonen inngår i vurderingen av klanderverdig atferd	31
3.4.4 Hensynet til demonstrasjonens påvirkningskraft	36
3.4.5 Oppsummering	36
3.5 Myndighetenes tiltak under demonstrasjonen.....	37

3.6	Alternative lovlige midler	39
3.6.1	Om vurderingsmomentet.....	39
3.6.2	Vekten av vurderingsmomentet	42
3.7	Demonstrasjonens budskap	43
3.8	Straffereaksjonen.....	45
3.9	Oppsummering	47
4	Avslutning	48
	Kildeliste	49

1 Innledning

1.1 Tema og problemstilling

Sivil ulydighet er en aksjonsform hvor man benytter ikke-voldelig lovbrudd som virkemiddel for å fremme en politisk sak. Aksjonsformen har fått mye oppmerksomhet i senere tid. I Norge har vi blant annet sett eksempler på at demonstranter har sperret trafikken i byer, «okkupert» departementslokaler og hindret lovlig virksomhet.¹ Sivil ulydighet er imidlertid ikke et nytt fenomen, men har lange historiske røtter. Kjente eksempler er Gandhis aksjoner mot det engelske kolonistyre i India og Rosa Parks brudd på lover om rasesegregering i USA.² Fra Norge kan man særlig nevne aksjonene mot vannkraftutbyggingen av Alta/Kautokeino-vassdraget.³

Temaet for masteroppgaven er straff for sivil ulydighet. Paradoksalt nok er det ikke slik at alle lovbrudd kan møtes med straff. Selv om en handling er straffbar etter en lovbestemmelse, kan andre lovbestemmelser av høyere rang medføre at handlingen ikke kan straffes.⁴ I Norge er retten til forsamlingsfrihet grunnlovsfestet i Grunnloven § 101 andre ledd og beskyttet av den europeiske menneskerettskonvensjon (EMK) artikkel 11.⁵ Forsamlingsfriheten verner i utgangspunktet demonstrasjoner der deltakerne begår ikke-voldelige lovbrudd. Straff for sivil ulydighet må derfor oppfylle vilkårene for inngrep i forsamlingsfriheten for å være rettmessig.⁶

Problemstillingen for masteroppgaven er hvilke begrensninger retten til forsamlingsfrihet legger på straff for sivil ulydighet.

I senere tid har norske domstoler behandlet et stort antall straffesaker hvor tiltalte har begått sivil ulydighet.⁷ Samtidig er forsamlingsfrihetens begrensninger på straff for sivil ulydighet

¹ Se tiltalepostene i TOSL-2023-8601.

² Se henholdsvis Waldrop (2021) og Godbolt (2020).

³ Berg-Nordlie (2023).

⁴ HR-2022-981-A avsnitt 16.

⁵ Lov 17. mai 1814 Kongeriket Norges Grunnlov (Grunnloven). *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (EMK), Roma 4. november 1950

⁶ HR-2023-604-A avsnitt 29.

⁷ 33 publiserte tingsrettsavgjørelser på Lovdata om straff for sivil ulydighet i tidsrommet 2022-2023.

ikke blitt særskilt behandlet i juridisk teori.⁸ I lys av dette er det særlig aktuelt å foreta en nærmere analyse av forsamlingsfrihetens begrensninger på straff for sivil ulydighet.

1.2 Terminologi og avgrensninger

Begrepet *sivil ulydighet* brukes gjerne for å beskrive en bestemt type demonstrasjon. I HR-2023-604-A bruker førstvoterende begrepet synonymt med «forsamlinger eller demonstrasjoner der deltakerne begår ikke-voldelige lovbrudd».⁹ Begrepet har først og fremst en deskriptiv funksjon – det utløser ikke rettsvirkninger. I denne masteroppgaven definerer jeg sivil ulydighet som «en særegen demonstrasjonsform der deltakerne begår straffbare ikke-voldelige lovbrudd i full åpenhet for å fremme en bestemt politisk sak.»

Et eksempel på sivil ulydighet fra senere tid, er demonstrasjonen i februar 2023 hvor demonstranter okkuperte Olje- og energidepartementets lokaler.¹⁰ Demonstrantene protesterte mot statens manglende oppfølging av høyesterettsdommen HR-2021-1975-S, som fastslår at vindparken på Fosen uten avbøtende tiltak vil krenke reindriftssamenes rett til kulturutfoldelse. Aksjonen varte i fire dager og endte med at aksjonistene ble bøtelagt for å ha nektet å etterkomme politiets pålegg om å fjerne seg fra stedet, jf. politiloven § 5.¹¹ Demonstrantene begikk lovbruddet full åpenhet – poenget var å skape oppmerksomhet rundt Fosen-saken.

Tilfeller hvor ulike lovfestede og ulovfestede straffefritaksregler medfører at demonstranten ikke kan straffes for lovbrudd begått under en demonstrasjon, faller utenfor oppgavens rammer. Det er likevel verd å nevne at vilkårene for nødrett etter straffeloven § 17 svært sjeldent vil være oppfylt ved utøvelse av sivil ulydighet.¹²

Sivil ulydighet kan utøves av en gruppe mennesker som ledd i en demonstrasjon eller av enkeltpersoner. I senere tid har vi særlig sett mange tilfeller av sivil ulydighet i

⁸ Spørsmålet har imidlertid vært tema i en tidligere masteroppgave, se Lutro (2022). Se også kronikker av Mestad og Brænden (2021), Spurkland (2022) og Mestad og Strømme (2023).

⁹ HR-2023-604-A avsnitt 29.

¹⁰ Pettersen, Skartland og Børstad (2023).

¹¹ Lov 04. august 1995 nr. 53 om politiet (politiloven).

¹² Lov 20. mai 2005 nr. 28 om straff (straffeloven). Rt. 2011 s. 1699 A avsnitt 30 og NOU 1992:23 s. 89.

demonstrasjoner.¹³ I denne oppgaven avgrenser jeg mot straff for sivil ulydighet begått av enkeltpersoner.

Straff er et etterfølgende tiltak myndighetene kan iverksette mot demonstrasjoner som innebærer sivil ulydighet. Myndighetene kan også iverksette tiltak før og under demonstrasjonen. Jeg avgrenser mot en nærmere analyse av andre tiltak enn straff.

1.3 Metodiske betraktninger

1.3.1 Grunnloven § 101 andre ledd

Forsamlingsfriheten er grunnlovsfestet i Grunnloven § 101 andre ledd: «Alle kan møtast i fredelege forsamlingar og demonstrasjonar.». Som ved grunnlovstolkning ellers, kan man ta lovteksten, forarbeider og høyesterettspraksis i betraktning.¹⁴ Grunnloven § 101 andre ledd kom inn ved grunnlovsreformen i mai 2014. Også før dette var forsamlingsfriheten beskyttet av internasjonale menneskerettskonvensjoner, herunder EMK artikkel 11 og FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP) artikkel 21.¹⁵ Grunnloven § 101 andre ledd skal derfor tolkes i lys av de internasjonale konvensjonene.¹⁶ Her er EMK artikkel 11 helt sentral.

Forsamlingsfrihetens begrensinger på straff for sivil ulydighet beror altså på Grunnloven § 101 andre ledd, tolket i lys av EMK artikkel 11 og SP artikkel 21.

Høyesterett har behandlet to saker hvor spørsmålet var om straff for sivil ulydighet utgjorde en krenkelse av forsamlingsfriheten.¹⁷ I begge avgjørelsene tar Høyesterett utgangspunkt i Grunnloven § 101 andre ledd og trekker EMK artikkel 11 inn i tolkningsprosessen. Dommene bygger i stor grad på rettspraksis fra Den europeiske menneskerettsdomstol (EMD/Domstolen). Når Høyesterett anvender EMD-dommer i tolkningen av Grunnloven, inngår tolkningsresultatet i rettssetningene som danner grunnlaget for avgjørelsen.

Høyesteretts tolkning av EMD-praksis har derfor prejudikativ virkning i norsk rett og må

¹³ Se HR-2022-981-A og HR-2023-604-A.

¹⁴ Andenæs og Fliflet (2017) s. 64.

¹⁵ *International Covenant on Civil and Political rights* (SP), New York, 16. desember 1966

¹⁶ HR-2023-604-A avsnitt 23.

¹⁷ HR-2022-981-A og HR-2023-604-A.

vektlegges deretter.¹⁸ Dette innebærer at norske rettsanvendere bare innenfor rammene av prejudikatlæren kan foreta egne tolkninger av EMD-praksis som Høyesterett allerede har uttalt seg om.

1.3.2 EMK artikkel 11

EMK er inkorporert i norsk rett gjennom menneskerettsloven § 2 nr. 1. Retten til forsamlingsfrihet fremgår av EMK artikkel 11. I Rt. 2000 s. 996 la Høyesterett grunnlaget for hvordan norske domstoler skal tolke EMK. Norske domstoler skal i utgangspunktet benytte samme tolkningsprinsipper som EMD.¹⁹ Dette innebærer blant annet at norske domstoler må forholde seg til konvensjonsteksten, formålsbetraktninger og konvensjonspraksis. EMD tolker EMK med utgangspunkt i prinsippene for traktatolkning i Wien-konvensjonen artikkel 31-33.²⁰

Ved tolkningen av EMK legger EMD til grunn en autonom tolkning av konvensjonens ord og uttrykk.²¹ Det vil si at forståelsen av tilsvarende begreper i nasjonal rett ikke er avgjørende. En autonom fortolkning hindrer at konvensjonsstatene selv kan definere rekkevidden av konvensjonsvernet. I forbindelse med tolkningen av EMK artikkel 11 har EMD understreket forsamlingsfrihetens fundamentale rolle i demokratiet og fastslått at reglene om inngrep i EMK artikkel 11 nr. 2 må tolkes snevert.²²

EMDs formålsorienterte tolkningsstil innebærer at Domstolen tolker konvensjonsrettighetene på en måte som sikrer at de ikke bare er teoretiske og illusoriske, men blir praktiske og effektive.²³

Konvensjonsteksten i EMK artikkel 11 er vag og må utfylles med EMD-praksis.²⁴ EMD legger selv stor vekt på egne tidligere avgjørelser.²⁵ EMD-praksis spiller derfor en svært viktig rolle ved tolkningen av EMK artikkel 11. For å finne relevant EMD-praksis har jeg tatt

¹⁸ Skoghøy (2023) s. 127.

¹⁹ Rt. 2000 s. 996 P på side 1007-1008.

²⁰ *Vienna Convention on the Law of Treaties*, Wien, 23. mai 1969 (Wien-konvensjonen). *Golder mot Storbritannia* [J] avsnitt 29.

²¹ Elgesem (2021) s. 454.

²² Se bla. *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 219.

²³ Elgesem (2021) s. 460.

²⁴ HR-2023-604-A avsnitt 26.

²⁵ Elgesem (2021) s. 475.

utgangspunkt i EMDs veileder til EMK artikkel 11 av 31. august 2022 og foretatt supplerende søk i Domstolens database.²⁶

EMD tolker og anvender EMK i lys av subsidiaritetsprinsippet, skjønnsmarginen og fjerdeinstansdoktrinen.²⁷ *Subsidiaritetsprinsippet* bygger på at det primært er konvensjonsstatenes ansvar å gjennomføre EMK-forpliktelser i nasjonal rett. EMDs rolle er subsidiær. Dette begrunnes blant annet med at nasjonale organer ofte er i en bedre posisjon enn en internasjonal dommer til å foreta enkelte vurderinger. Subsidiaritetsprinsippet forutsetter derfor at konvensjonsstatene har en viss *skjønnsmargin* ved gjennomføringen av konvensjonsforpliktelsene. *Fjerdeinstansdoktrinen* bygger på en tanke om at EMD ikke skal opptre som en alminnelig ankeinstans – som en fjerdeinstans. EMD vil derfor i liten grad overprøve nasjonale domstolers vurderinger av fakta eller nasjonal rett. Subsidiaritetsprinsippet, skjønnsmarginen og fjerdeinstansdoktrinen begrunnes i hovedsak i hensynet til nasjonalstatenes suverenitet og egenart, samt hva som er en praktisk arbeidsfordeling mellom konvensjonsstatene og EMD. Prinsippene er derfor ikke fullt ut overførbare til norsk rett.²⁸ For å analysere forsamlingsfrihetens begrensninger på straff for sivil ulydighet, er det likevel viktig å ha kunnskap om tolkningsprinsippene. De bidrar til en dypere forståelse av EMDs rettspraksis og av hvordan EMD-dommer bør anvendes i nasjonal rett.

1.3.3 SP artikkel 21

SP er inkorporert i norsk rett gjennom menneskerettsloven § 2 nr. 3. Retten til forsamlingsfrihet fremgår av SP artikkel 21. Internasjonalt håndheves konvensjonen av FNs menneskerettskomité, jf. SP artikkel 28 flg. Komitéen kan av eget tiltak avgi generelle kommentarer («general comments») til konvensjonsstatene om hvordan konvensjonsrettighetene bør tolkes, jf. SP artikkel 40 nr. 4. I HR-2023-604-A blir Menneskerettskomitéens generelle kommentarer aktivt brukt i tolkningen av Grunnloven §

²⁶ EMD (2022): *Guide on Article 11 of the Euro-pean Convention on Human Rights - Freedom of assembly and association*. HUDOC database: <https://hudoc.echr.coe.int/>

²⁷ Avsnittet bygger på Solheim (2019) s. 380.

²⁸ Solheim (2019) s. 381. Se HR-2022-718-A avsnitt 89 om skjønnsmarginen.

101 andre ledd.²⁹ Menneskerettskomitéens generelle kommentarer blir også anvendt i denne oppgaven.³⁰

I tillegg henvises det til uttalelser fra FNs spesialrapportør.³¹ Denne rettskilden krever nærmere omtale. Som en del av menneskerettighetsarbeidet har FN-systemet en ordning med spesialrapportører. De er uavhengige eksperter oppnevnt av FNs menneskerettighetsråd som blant annet kan få mandat om å overvåke særskilte menneskerettighetstemaer.

Spesialrapportørene beskriver ikke rettstilstanden, men skal adressere ulike utfordringer og utforme anbefalinger til myndigheter og andre aktører. Rapportene til menneskerettighetsrapportørene er ikke en formell folkerettslig rettskilde og er ikke rettslig bindende.³²

Det finnes likevel flere eksempler på at EMD henviser til uttalelser fra FNs spesialrapportører.³³ Rapportenes betydning ved tolkningen av EMK er ikke blitt behandlet i juridisk teori, men kan forstås i lys av Skoghøys internrettslige sontring mellom primære og sekundære rettskilder.³⁴ Primære rettskilder kjennetegnes ved at de har et umiddelbart rettsnormerende opphav. Sekundære rettskilder kjennetegnes ved at de ikke har et rettsnormerende opphav, men er avledet av og bygger på primære rettskilder. Rapportene fra FNs spesialrapportør kan anses som en sekundær rettskilde som bygger på og er avledet av SP. Som en sekundær rettskilde får FNs spesialrapport sin rettsnormerende kraft fra argumentasjonens overbevisningseffekt.³⁵ Mot denne bakgrunn kan EMDs bruk av rapportene fra FNs spesialrapportør sammenlignes med EMDs bruk av høyesterettsdommer utenfor konvensjonsområdet. Aall viser til at høyesterettsdommene ikke er bindende rettskilder men kan anses som «idé-kilder» som vektlegges når idéen er god.³⁶

²⁹ HR-2023-604-A avsnitt 49.

³⁰ General comment No. 37 (2020) on the right of peaceful assembly (article 21).

³¹ Rapport A/76/222 «Exercise of the rights to freedom of peaceful assembly and of association as essential to advancing climate justice.».

³² Wien-konvensjonen artikkel 31-33 og NOU 2011:9 s. 68

³³ Se bla. *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 274 og 280.

³⁴ Skoghøy (2023) s. 41.

³⁵ Skoghøy (2023) s. 41.

³⁶ Aall (2019) s. 44

1.4 Den videre fremstilling

Oppgaven består av to hoveddeler. I den innledende fasen (kapittel 2) redegjør jeg for de grunnleggende sidene ved EMK artikkel 11 og setter straff for sivil ulydighet i en større rettslig kontekst. Dette legger grunnlaget for oppgavens hoveddel (kapittel 3). Her blir forholdsmessighetskravet underlagt en grundig analyse. I praksis utgjør forholdsmessighetskravet den vesentligste skranken for straff for sivil ulydighet.

Forholdsmessighetskravet reiser også flest uavklarte rettslige spørsmål. I kapittel 4 trekker jeg sammen trådene og konkluderer på hvilke begrensninger forsamlingsfriheten legger på straff for sivil ulydighet.

2 Grunnleggende om forsamlingsfriheten

2.1 Hensyn og formål

I forbindelse med grunnlovsrevisjonen i 2014 uttalte Menneskerettighetsutvalget at retten til forsamlingsfrihet er nært forbundet med ytringsfriheten.³⁷ Begge rettighetene er sentrale for utviklingen og ivaretagelsen av demokratiet. Det er gjennom muligheten til å møte andre at meninger og synspunkter dannes, utveksles og utvikles. Uten forsamlingsfriheten vil ytringsfriheten i samfunnet ha dårlige kår. Begrenses muligheten til å møtes til samtale og diskusjon, vil mulighetene for et levedyktig demokrati begrenses tilsvarende. EMD har også omtalt forsamlingsfriheten som et av fundamentene i demokratiske samfunn.³⁸ Forsamlinger som formidler politiske ytringer er i kjernen av forsamlingsfriheten.³⁹ Det er særlig politiske ytringer som krever særskilt beskyttelse av forsamlingsfriheten.

For å ivareta forsamlingsfrihetens fundamentale funksjon for demokratiet, skal EMK artikkel 11 beskytte individets rett til å uttrykke personlige meninger.⁴⁰ Artikkelen skal også hindre vilkårlig maktanvendelse fra myndighetene.⁴¹

Ved siden av koblingen til ytringsfriheten, kan forsamlingsfrihetens fundamentale funksjon for demokratiet forklares med påvirkningskraften som oppstår når flere individer samler seg bak et felles sett meninger eller interesser. Taleren som står alene på torget har mindre påvirkningskraft enn demonstrasjonen som samler en stor folkemengde.⁴²

I Grunnloven § 101 andre ledd er retten til å møtes i «demonstrasjonar» særskilt nevnt. Demonstrasjoner er et særlig uttrykk for forsamlingsfrihet og kan forstås som en forsamling til støtte for eller i protest mot noe eller noen.⁴³ Når flere samles for å demonstrere, trer forsamlingsfrihetens betydning for demokratiet særlig frem. Demonstrasjoner kan være et

³⁷ Dok. nr. 16 (2011-2012) s. 165

³⁸ Se bla. *Kudrevičius m.fl. mot Litauen* [GC] avsnitt 91.

³⁹ HR-2023-604-A avsnitt 54.

⁴⁰ *Galstyan mot Armenia* [J] avsnitt 96.

⁴¹ *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 158.

⁴² Andenæs og Fliflet (2017) s. 529.

⁴³ Dok.nr. 16 (2011-2012) s. 167.

effektivt virkemiddel for å sette saker på dagsagendaen, endre folkeopinionen og påvirke politikk.

Samtidig kan demonstrasjoner komme i konflikt med andre interesser. Dette gjelder for demonstrasjoner generelt, og særlig for demonstrasjoner der deltakerne utfører sivil ulydighet. Lovbruddene som demonstrantene begår, vil i prinsippet krenke beskyttelsesverdige interesser. Norsk straffelovgivning bygger på *skadefølgeprinsippet*, som går ut på at atferd kun bør gjøres straffbart når den medfører skade eller fare for skade på interesser som bør vernes av samfunnet.⁴⁴ Myndighetene kan ivareta interessene som demonstrantenes lovbrudd kommer i konflikt med, gjennom inngrepsadgangen i EMK artikkel 11 nr. 2, herunder ved å straffesanksjonere lovbruddene.

2.2 EMK artikkel 11 - anvendelsesområdet

2.2.1 Fredelige forsamlinger

EMK artikkel 11 beskytter «fredelige forsamlinger». Grunnloven § 101 andre ledd går ikke lenger enn EMK artikkel 11.⁴⁵ Forsamlingsfrihetens saklige anvendelsesområde kan derfor fastlegges ut fra en tolkning av konvensjonsbegrepene «fredelige» og «forsamlinger». EMD har uttalt at begrepene ikke skal tolkes restriktivt («restrictively»)⁴⁶

I *Navalnyy mot Russland* uttalte EMD at Domstolen ikke ville gi «forsamlinger» («assembly») et konkret meningsinnhold eller oppstille uttømmende kriterier som kan definere begrepet. Begrunnelsen var at Domstolen vil unngå risiko for at begrepet kan tolkes restriktivt. EMD uttalte likevel at «forsamlinger» både omfatter møter i private og offentlige rom, og møter som er statiske eller tar form som prosesjoner. Beskyttelsen i EMK artikkel 11 gjelder både for den som arrangerer og den som deltar i forsamlingen.⁴⁷

EMD har på den andre siden gitt begrepet «fredelige» («peaceful») et mer konkret meningsinnhold. EMD har definert begrepet negativt til å ikke omfatte forsamlinger hvor:

⁴⁴ Innst. O. nr. 72 (2004-2005) pkt. 6.1.4.

⁴⁵ HR-2022-981-A avsnitt 19.

⁴⁶ Se bla. *Annenkov mfl. mot Russland* [J] avsnitt 122.

⁴⁷ *Navalnyy mot Russland* [GC] avsnitt 98.

the organisers and participants have violent intentions. The guarantees of Article 11 therefore apply to all gatherings except those where the organisers and participants have such intentions, incite violence or otherwise reject the foundations of a democratic society⁴⁸

EMD avgrensar begrepet «fredelige» mot forsamlingsder arrangørene eller deltakerne har voldelige intensjoner, oppfordrer til vold eller for øvrig forkaster fundamentale demokratiske verdier. Et eksempel på det siste er å oppfordre til et samfunn basert på rasesegregering.⁴⁹ Avgrensningene kan forklaras med at forsamlingsfriheten skal være et demokratisk verktøy. Vold, oppfordringer til vold og annen forkastelse av fundamentale demokratiske verdier, er grunnleggende sett udemokratiske virkemidler som ikke bør beskyttes av forsamlingsfriheten.

I norsk rett skal den som vil benytte offentlig sted til demonstrasjon melde fra til politiet i god tid, jf. politiloven § 11 første ledd første setning. Det forhold at arrangør eller deltakere har unnlatt å melde fra til myndighetene der dette kreves etter nasjonal rett, medfører ikke at demonstrasjonen faller utenfor anvendelsesområdet for EMK artikkel 11. Men det kan få betydning for forholdsmessighetsvurderingen.⁵⁰

2.2.2 EMK artikkel 11 beskytter sivil ulydighet

Høyesterett og EMD har fastslått at EMK artikkel 11 i utgangspunktet beskytter demonstrasjoner hvor deltakerne begår ikke-voldelige lovbrudd, herunder sivil ulydighet.⁵¹ Domstolene har ikke gitt en eksplisitt begrunnelse for standpunktet.

Standpunktet kan forklaras med at konvensjonsbegrepet «fredelige» ikke avgrensar mot ikke-voldelige lovbrudd. Standpunktet kan også forklaras med formålsbetraktninger. For det første vil demonstrasjoner erfaringsmessig ikke sjeldent innebærer ikke-voldelige lovbrudd. I *Kudrevičius mfl. mot Litauen* påpekte EMD at det ikke var en «uncommon occurrence» at demonstrasjoner innebærer veiblokkeringer og annen forstyrrelse av dagliglivet.⁵² Dersom EMK artikkel 11 ikke beskyttet relativt hyppig brukte demonstrasjonsformer, ville forsamlingsfrihetens vern vært lite effektivt. For det andre skal EMK artikkel 11 hindre

⁴⁸ *Navalnyy mot Russland* [GC] avsnitt 98.

⁴⁹ *Vona mot Ungarn* [J] avsnitt 57.

⁵⁰ HR-2023-604-A avsnitt 30.

⁵¹ HR-2023-604-A avsnitt 29 og bla. *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 97.

⁵² *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 97.

vilkårlig maktanvendelse.⁵³ Dersom forsamlingsfriheten ikke beskyttet demonstrasjoner hvor deltakerne begår ikke-voldelige lovbrudd, ville nasjonale domstoler kunne ilegge strengere straffesanksjoner for lovbrudd begått i demonstrasjoner som var kritisk innstilt til myndighetene. I rettspraksis fra EMD foreligger det flere eksempler på at EMD har fastslått krenkelse av EMK artikkel 11 på grunn av at straffeutmålingen tilsynelatende var politisk motivert.⁵⁴

Høyesterett og EMD har imidlertid fremholdt at demonstrasjoner som innebærer bevisste ordensforstyrrelser og alvorlige forstyrrelser av andres lovlige aktiviteter, ikke ligger i kjernen av vernet i EMK artikkel 11.⁵⁵ En demonstrasjon som innebærer sivil ulydighet med slike konsekvenser, vil med andre ord nyte svakere vern etter EMK artikkel 11.

På et mer teoretisk plan, kan sivil ulydighet anses som et grunnleggende brudd på *rettsordenens spilleregler* og som et *udemokratisk politisk virkemiddel*. En nærmere redegjørelse av disse synspunktene bidrar til å sette straff for sivil ulydighet i en større rettslig kontekst.

Høyesterett har uttalt at sivil ulydighet kan stride med rettsordenens spilleregler. I Rt. 1981 s. 21 avviste Høyesterett at nødrettsbetraktninger kunne lede til frifinnelse for sivil ulydighet begått i forbindelse med kraftutbyggingen av Alta/Kautokeino-vassdraget. Førstvoterende begrunnet standpunktet med at aksjonistene som var imot utbyggingen kunne benyttet lovlige rettsmidler for å ivareta sine interesser. Aksjonistene kunne for domstolene nedlagt påstand om at vedtaket om utbygging var ugyldig og om nødvendig fremsatt begjæring om midlertidig forføyning. Videre uttalte førstvoterende at:

Men selv de som har rettslig interesse av å få prøvet vedtakets gyldighet, kan ikke uten videre ta seg selv til rette. Og det kan ikke aksepteres at andre som er uenige i vedtak som Stortinget og regjeringen har truffet, søker å motvirke gjennomføringen av vedtakene ved ordensforstyrrelser eller ulydighet mot bindende pålegg fra politiet. De som griper til slike midler for å presse sine synspunkter igjennom, følger ikke rettsordenens spilleregler.⁵⁶

⁵³ Se kapittel 2.1.

⁵⁴ Se bla. *Navalnyy mot Russland* [GC] avsnitt 152 og *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 93.

⁵⁵ HR-2022-981-A avsnitt 34, HR-2023-604-A avsnitt 29 og *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 97.

⁵⁶ Rt. 1981 s. 21 A på side 28.

Alle aksjoner som innebærer sivil ulydighet kan anses som et brudd på «rettsordenens spilleregler». Som påpekt av førstvoterende, må de som har rettslig interesse i vedtak ta rettslige skritt for domstolene for å fremme sine interesser. For aktivister som ikke har rettslig interesse i vedtak og for aksjoner som ikke knytter seg til bestemte vedtak, tilbyr vår rettsorden andre lovlige metoder for å fremme interesser. Aksjonister kan i tråd med ytrings- og forsamlingsfriheten demonstrere på lovlig vis, skrive kronikker, samle inn signaturer og så videre. Aksjonistene som begår sivil ulydighet velger i stedet å begå brudd på demokratisk valgte lover for å fremme sin sak.

Førstvoterendes uttalelse om at man ikke kan akseptere at noen søker å motvirke vedtak «som Stortinget og regjeringen har truffet», illustrer at noen sivil ulydighet-aksjoner kan komme i direkte konflikt med grunnleggende demokratiske prinsipper. I Rt. 1981 s. 21 forsøkte aktivistene å hindre gjennomføringen av demokratisk legitime beslutninger om utbyggingen av kraftanlegget i Alta/Kautokeino-vassdraget.

Ikke all utøvelse av sivil ulydighet vil innebære en like klar krenkelse av demokratiske prinsipper. En sivil ulydighet-aksjon som på mer generelt grunnlag retter kritikk mot myndighetenes klimapolitikk, vil for eksempel ikke hindre gjennomføringen av en bestemt demokratisk legitim beslutning. Men også en slik aksjon vil benytte ikke-voldelige lovbrudd som virkemiddel for å fremme visse interesser. Virkemiddelet innebærer brudd på demokratisk legitime regler som normerer borgernes atferd.

På den andre siden kan sivil ulydighet anses som en «demokratisk sikkerhetsventil». I demokratier kan viktige samfunnsinteresser og sårbare mindretallsinteresser bli tilsidesatt av majoriteten. Mot denne bakgrunn kan man argumentere for at sivil ulydighet kan være et legitimt demokratisk virkemiddel. Klima- og miljøforkjempere og interesseorganisasjoner for urbefolkninger, vil gjerne anfekte et slikt synspunkt til støtte for sivil ulydighet. Det foreligger imidlertid ikke rettskilder som legitimerer synspunktet i forbindelse med forsamlingsfriheten.

I forarbeidene til Grunnloven og i EMD-praksis fokuseres det riktignok på forsamlingsfrihetens fundamentale rolle for ivaretagelsen og utviklingen av demokratiet. Rettskildene omtaler imidlertid forsamlingsfriheten generelt, og kan ikke tas til inntekt for at sivil ulydighet er et legitimt demokratisk virkemiddel.

Høyesteretts uttalelser i Rt. 1981 s. 21 taler klart for at sivil ulydighet ikke kan anses som et legitimt demokratisk virkemiddel. Forberedelsene til vedtakelsen av straffeloven av 2005, tyder på at lovgiver deler Høyesteretts syn. I forbindelse med utarbeidelsen av straffeloven av 2005, forkastet Straffelovkommisjonen og departementet et forslag om å innføre en straffefritaksregel for sivil ulydighet.⁵⁷ Dette ble blant annet begrunnet med faren for at sivil ulydighet-aksjoner vil kunne undergrave demokratiet.⁵⁸ En generell straffefritaksregel for sivil ulydighet ble ikke vedtatt. Dette tyder på at heller ikke lovgiver anser sivil ulydighet som et legitimt demokratisk virkemiddel.

Hvorvidt en demonstrasjon ivaretar viktige samfunnsinteresser eller sårbare minoritetsinteresser, er dessuten uten betydning for demonstrasjonens vern etter EMK artikkel 11. Det nærmere innholdet av demonstrasjonens politiske budskap er i utgangspunktet irrelevant i vurderingen av om sivil ulydighet kan straffes, se kapittel 3.7.

2.2.3 Statens positive og negative forpliktelser

Grunnloven § 92 fastslår: «Dei statlege styresmaktene skal respektere og tryggje menneskerettane slik dei er fastsette i denne grunnlova og i traktatar om menneskerettar som er bindande for Noreg». Formuleringen er inspirert av SP artikkel 2.1. og EMK artikkel 1.⁵⁹ Formuleringen «respektere og sikre» menneskerettighetene innebærer at staten har en dobbel gjennomføringsforpliktelse. Statens skal ikke bare selv respektere menneskerettighetene, men plikter også å sikre menneskerettighetene ved positive tiltak.

Grunnloven § 101 andre ledd og EMK artikkel 11 gir med andre ord opphav til positive og negative forpliktelser for staten. De negative forpliktelsene går ut på at myndighetene skal avstå fra å gjøre inngrep i andre tilfeller enn der hvor vilkårene i EMK artikkel 11 nr. 2 er oppfylt.⁶⁰ I *Djavit An mot Tyrkia* uttalte EMD at myndighetene kan ha en positiv plikt «to secure the effective enjoyment of these rights».⁶¹ Formuleringen «these rights» sikter til rettighetene som kan utledes av EMK artikkel 11. EMK artikkel 11 kan med andre ord gi statene en positiv forpliktelse til å sikre effektiv utøvelse av retten til forsamlingsfrihet.

⁵⁷ NOU 1992:23 s. 89 og Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) s. 110.

⁵⁸ NOU 1992:23 s. 88.

⁵⁹ Aall (2019) s. 51.

⁶⁰ *Öllinger mot Østerrike* [J] avsnitt 35.

⁶¹ *Djavit An mot Tyrkia* [J] avsnitt 57.

I analysen av forsamlingsfrihetens begrensninger på straff for sivil ulydighet, fokuserer jeg i hovedsak på myndighetens negative forpliktelser. På enkelte steder trekker jeg imidlertid også veksler på myndighetenes positive forpliktelser.

2.2.4 Forholdet til EMK artikkel 10

I *Navalnyy mot Russland* påpekte EMD at det er en nær forbindelse mellom EMK artikkel 10 om ytringsfriheten og EMK artikkel 11 om forsamlingsfriheten. Begge rettighetene verner retten til å uttrykke personlige meninger og er essensielle for å sikre ivaretagelsen og utviklingen av demokratiet. EMD uttalte at EMK artikkel 10 er *lex generalis* og EMK artikkel 11 er *lex specialis*.⁶²

Spørsmålet om hvilken konvensjonsrettighet som skal anvendes i en konkret sak, beror etter EMD-praksis på sakens faktiske omstendigheter. I *Bumbeş mot Romania* viste EMD til at klagerens anførsler knyttet seg til at vedkommende var blitt straffet for å fremsette kritikk mot myndighetene, og at den aktuelle hendelsen kun involverte fire personer og varte i svært kort tid. I lys av dette kom EMD til at saken skulle vurderes i lys av EMK artikkel 10.⁶³

Begrunnelsen viser at EMK artikkel 10 anvendes når myndighetens inngrep er begrunnet i innholdet av ytringen, og at det er nærliggende å anvende EMK artikkel 10 når det ikke er naturlig å anse gruppen mennesker som en «forsamling[...]» etter EMK artikkel 11 nr. 1.

Hvorvidt en sak blir vurdert etter EMK artikkel 10 eller artikkel 11, er av underordnet betydning. EMD tolker bestemmelsene i lys av hverandre.⁶⁴ I noen tilfeller unnlater EMD sågar å velge mellom bestemmelsene. I *Drieman mfl. mot Norge* vurderte EMD saksforholdet samlet under EMK artikkel 10 og artikkel 11, og i *Steel mfl. mot Storbritannia* avstod EMD fra å foreta en særskilt subsumsjon etter EMK artikkel 11 etter å ha konkludert med at EMK artikkel 10 ikke var krenket.⁶⁵

⁶² *Navalnyy mot Russland* [GC] avsnitt 101.

⁶³ *Bumbeş mot Romania* [J] avsnitt 69-70.

⁶⁴ Se bla. *Bumbeş mot Romania* [J] avsnitt 70 og *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 68.

⁶⁵ *Drieman mfl. mot Norge* [A] og *Steel mfl. mot Storbritannia* [J] avsnitt 113.

2.3 Grunnvilkårene for straff

EMK artikkel 11 nr. 2 oppstiller tre grunnvilkår for at «innskrenkninger» i forsamlingsfriheten skal være konvensjonsmessig. Begrepet «innskrenkninger» omfatter straff for handlinger begått under demonstrasjoner som beskyttes av EMK artikkel 11, herunder straff for sivil ulydighet.⁶⁶ Straffesanksjonen må være hjemlet i lov, forfølge et legitimt formål og være forholdsmessig. Her skal jeg kort gjøre rede for kravene til lovhjemmel og legitimt formål. I praksis volder disse vilkårene sjeldent tvil.⁶⁷

Kravet til lovhjemmel fremgår av formuleringen «foreskrevet ved lov» i EMK artikkel 11 nr. 2. I norsk rett gjelder det i tillegg et generelt legalitetsprinsipp i Grunnloven § 113, og et spesielt strafferettslig legalitetsprinsipp i Grunnloven § 96 første ledd. Det strafferettslige legalitetsprinsippet krever klar lovhjemmel.⁶⁸ Kravet til lovhjemmel sikrer forutberegnelighet og hindrer vilkårlig maktanvendelse.

I tillegg til lovhjemmel, må straff forfølge et legitimt formål. EMK artikkel 11 nr. 2 angir en uttømmende liste over legitime formål. Straff kan idømmes «av hensyn til den nasjonale sikkerhet eller offentlige trygghet, for å forebygge uorden eller kriminalitet, for å beskytte helse eller moral eller for å beskytte andres rettigheter og friheter.». Straff kan både ivareta individuelle og samfunnsmessige interesser. Samlet sett er formålsangivelsene temmelig vide og myndighetene vil som regel kunne påvise at straff ivaretar minst ett av formålene.⁶⁹ Av den grunn er det særlig forholdsmessighetskravet som setter grenser for straff for sivil ulydighet.

Dersom ett eller flere av vilkårene for inngrep ikke er oppfylt, vil straffesanksjonen utgjøre en krenkelse av forsamlingsfriheten, jf. Grunnloven § 101 andre ledd og EMK artikkel 11. Resultatet er at tiltalte må frifinnes.⁷⁰ Hvorvidt frifinnelsen skyldes at hjemmelen for straff tilsidesettes eller tolkes innskrenkende i lys av Grunnloven § 101 andre ledd og EMK artikkel 11, er en teoretisk diskusjon som jeg ikke går nærmere inn på.

⁶⁶ *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 100.

⁶⁷ Se f.eks. HR-2022-981-A avsnitt 42-43.

⁶⁸ Rt. 2014 s. 238 A avsnitt 16.

⁶⁹ Se Aall (2019) s. 151.

⁷⁰ HR-2023-604-A avsnitt 77-78.

3 Forholdsmessighetsvurderingen ved straff for sivil ulydighet

3.1 Generelt om forholdsmessighetsvurderingen

Forholdsmessighetskravet springer ut av at inngrep i forsamlingsfriheten må være «nødvendige i et demokratisk samfunn», jf. EMK artikkel 11 nr. 2. EMD har presisert at forholdsmessighetskravet kan deles inn i to vilkår. Det må foreligge et samfunnspresserende behov for inngrepet, og inngrepet må være proporsjonalt i forhold til formålet det forfølger.⁷¹ Vilkårene har en indre sammenheng. Det skal mer til for at inngrepet er uproporsjonalt i forhold til formålet det forfølger, når det foreligger et tungtveiende samfunnsmessig behov for inngrepet og vice versa.

I forholdsmessighetsvurderingen skal domstolen foreta en bred avveining av de motstridende interessene som gjør seg gjeldende. I den ene vektiskålen ligger formålene som er nevnt i EMK artikkel nr. 2. I den andre ligger hensynet til forsamlingsfriheten.⁷²

Det er myndighetenes samlede tiltak – før, under og etter demonstrasjonen – som må oppfylle forholdsmessighetskravet.⁷³ I HR-2023-604-A vurderte førstvoterende hvert enkelt tiltak isolert, før alle tiltakene ble sett under ett og krenkelse av EMK artikkel 11 konstatert.⁷⁴ I vurderingen av om straff for sivil ulydighet er forholdsmessig skal man med andre ord ikke bare vurdere straffesanksjonen, men også eventuelle andre tiltak som myndighetene har tatt i bruk. Det er den samlede inngrepsstyrken, sett i lys av formålet eller formålene som inngrepet forfølger, som er avgjørende for om forholdsmessighetskravet er oppfylt.

Forholdsmessighetsvurderingen etter EMK artikkel 11 kan også ses i lys av eventuelle andre krenkelser av EMK-rettigheter demonstranten er utsatt for i forbindelse med utøvelse av forsamlingsfriheten. I HR-2023-604-A la førstvoterende vekt på at demonstranten var frihetsberøvet i strid med EMK artikkel 5.⁷⁵ Krenkelser av EMK artikkel 3 og 6 i forbindelse

⁷¹ Se bla. *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 143.

⁷² HR-2022-981-A avsnitt 25.

⁷³ HR-2023-604-A avsnitt 35.

⁷⁴ HR-2023-604-A avsnitt 76.

⁷⁵ HR-2023-604-A avsnitt 71.

med utøvelse av forsamlingsfriheten kan også få betydning i forholdsmessighetsvurderingen.⁷⁶

Høyesterett og EMD skiller mellom inngrep mot selve ytringen som demonstrasjonen formidler, og inngrep mot demonstrasjonens virkemidler.⁷⁷ Inngrep mot ytringer vurderes etter EMK artikkel 10, tolket i lys av artikkel 11.⁷⁸ EMD krever «very strong reasons» for at inngrepet skal være forholdsmessig.⁷⁹ Temaet for denne masteroppgaven er straff for sivil ulydighet – demonstrasjonens virkemiddel. Jeg avgrensner derfor mot en nærmere redegjørelse for inngrep mot ytringen.

Rettspraksis fra Høyesterett og EMD gir en rekke vurderingsmomenter i forholdsmessighetsvurderingen ved straff for sivil ulydighet. Forholdsmessighetsvurderingen må skje konkret, og hvilke momenter som er relevante vil variere med det enkelte saksforholdet. Vurderingsmomentene som kan utledes fra rettspraksis er ikke nødvendigvis uttømmende.⁸⁰

3.2 Straff for sivil ulydighet krever «særlig gode grunner»

EMD har uttalt at fredelige demonstrasjoner i prinsippet ikke bør møtes med straff og at bruk av strafferettslige reaksjoner mot lovbrudd begått under fredelige demonstrasjoner krever «particular justification».⁸¹ I HR-2023-604-A henviser førstvoterende til EMDs krav til «particular justification» og uttaler at bruk av strafferettslige reaksjoner mot sivil ulydighet krever «særlig gode grunner» for å anses forholdsmessige.⁸²

Høyesterettspraksis gir ikke et godt bilde av hva som nærmere ligger i kravet til «særlig gode grunner». I HR-2022-981-A henviser førstvoterende til et krav om «særlig gode grunner» i sin generelle beskrivelse av forholdsmessighetskravet, men unnlater å eksplisitt anvende

⁷⁶ Se hhv. *Navalnyy og Gunko mot Russland* [J] avsnitt 85 og *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 257.

⁷⁷ HR-2022-981-A avsnitt 44 og *Primov mfl. mot Russland* [J] avsnitt 132 sml. avsnitt 129.

⁷⁸ Se kapittel 2.3.4.

⁷⁹ *Primov mfl. mot Russland* [J] avsnitt 134.

⁸⁰ HR-2022-981-A avsnitt 27 og HR-2023-604-A avsnitt 39.

⁸¹ Se bla. *Lashmankin mfl. mot Russland* [J] avsnitt 146.

⁸² HR-2023-604-A avsnitt 41.

kravet i den konkrete forholdsmessighetsvurderingen.⁸³ I HR-2023-604-A tok ikke førstvoterende stilling til om straffesanksjonen isolert sett var forholdsmessig.⁸⁴

EMD-praksis gir inntrykk av at «særlig gode grunner» må ses i sammenheng med EMDs fremgangsmåte ved vurderingen av om inngrep i EMK artikkel 11 er forholdsmessig. Når EMD tar stilling til om et inngrep er forholdsmessig, vurderer Domstolen blant annet «whether the reasons adduced by the national authorities to justify [the interference] were “relevant and sufficient”». ⁸⁵ Forholdsmessighetsvurderingen beror blant annet på om myndighetene har vist til en relevant og tilstrekkelig begrunnelse for å rettferdiggjøre inngrepet. Begrunnelsen er relevant dersom den bygger på momenter som er legitime etter EMK artikkel 11. Begrunnelsen er tilstrekkelig når den tar alle relevante momenter i betraktning. EMD stiller kvalifiserte krav til myndighetenes begrunnelse ved straffesanksjonering av handlinger begått under demonstrasjoner som er vernet etter EMK artikkel 11. Myndighetene må vise til «særlig gode grunner» («particular justification»).

I *Chernega mfl. mot Ukraina* hadde myndighetene ikke gitt en god nok begrunnelse for å straffe den første og andre klageren. Klagerne hindret arbeidet på en byggeplass i protest mot felling av trær. De ble fengslet i 9 dager for å ikke etterkomme politiets pålegg om å fjerne seg fra stedet. EMD uttalte at straffesanksjoner krever «particular justification». ⁸⁶ Domstolen påpekte at klagerne kunne ha vært usikre på om pålegget ble gitt av en politibetjent eller av en privatperson, og at de kunne vært usikre på hvordan pålegget skulle etterkommes. Videre fremholdt Domstolen at:

given the importance of the right to freedom of peaceful assembly in a democratic society, it was incumbent on the domestic courts to take into account in their reasoning the above-mentioned possible confusion on the part of the applicants as to the source of that order and precisely how to comply with it.⁸⁷

EMD viste til at det var særlig viktig å ta hensyn til usikkerheten som kunne ha oppstått, fordi forsamlingsfriheten er en viktig rettighet i demokratiske samfunn. De nasjonale domstolene hadde imidlertid ikke tatt denne usikkerheten i betraktning ved idømmelsen av

⁸³ HR-2022-981-A avsnitt 27.

⁸⁴ HR-2023-604-A avsnitt 76.

⁸⁵ Se bla. *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 143.

⁸⁶ *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 221.

⁸⁷ *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 254.

straffesanksjonene. EMD viste også til at de nasjonale domstolene ikke hadde særskilt begrunnet hvorfor klagerne var idømt strengere straffer enn de andre demonstrantene, eller begrunnet hvorfor en streng fengselsstraff var nødvendig.⁸⁸ På bakgrunn av dette konkluderte EMD med at de nasjonale domstolene ikke hadde gitt «sufficient reason» for straffesanksjonen og konkluderte med at forholdsmessighetskravet ikke var oppfylt.⁸⁹

EMDs særskilte vektlegging av forsamlingsfrihetens rolle i demokratiske samfunn, illustrerer at Domstolen stiller kvalifiserte krav til myndighetenes begrunnelse ved straff for handlinger begått i demonstrasjoner som er vernet etter EMK artikkel 11. I *Chernega mfl. mot Ukraina* kunne ikke myndighetene vise til at begrunnelsen for straffesanksjonen bygget på en *tilstrekkelig* vurdering av alle relevante momenter.

I *Obote mot Russland* hadde myndighetene ikke påvist en *relevant* begrunnelse for straff. Demonstranten var bøtelagt for deltagelse i en demonstrasjon som ikke var forhåndsgodkjent etter nasjonalt lovverk. Klageren og de øvrige demonstrantene hadde stilt seg opp på et torg med teip på munnen og blanke plakater i hendene. EMD viste til at demonstrantene ikke forstyrret andre og understreket at håndheving av regler for forhåndsgodkjenning av demonstrasjoner ikke i seg selv kan rettfærdiggjøre straff.⁹⁰ Myndighetene hadde imidlertid begrunnet straffesanksjonen med et behov for å håndheve slike regler. Begrunnelsen for straff var derfor ikke forankret i hensyn som er legitime etter EMK artikkel 11. EMD fremholdt at myndighetene ikke hadde gitt en «relevant [reason]» for straffesanksjonen og konkluderte med at forholdsmessighetskravet ikke var oppfylt.⁹¹

EMDs krav til «particular justification» kan forstås i lys av fjerdeinstansdoktrinen.⁹² EMD er ikke en alminnelig fjerdeinstans og vil som hovedregel ikke foreta en selvstendig vurdering av bevisene i saken.⁹³ Domstolens avgjørelser bygger derfor i stor grad på partenes argumenter, herunder myndighetenes begrunnelse («justification») for at straffesanksjonen er forholdsmessig. Fordi forsamlingsfriheten er essensiell i demokratiske samfunn, vil ikke EMD akseptere straffesanksjoner med mindre myndighetene viser til en «particular justification».

⁸⁸ Avsnitt 255.

⁸⁹ Avsnitt 256.

⁹⁰ *Obote mot Russland* [J] avsnitt 42.

⁹¹ Avsnitt 45.

⁹² Se kapittel 1.3.2 om fjerdeinstansdoktrinen.

⁹³ Møse (2017) s. 41.

I motsetning til EMD, er ikke norske domstoler i straffesaker bundet av partenes argumenter, herunder aktors begrunnelse for at straffesanksjonen er forholdsmessig. Norske domstoler foretar en selvstendig vurdering av bevisene i saken. I norsk rett oppstiller «særlig gode grunner» ikke krav til aktors begrunnelse for straff, men til domstolens vurderinger av forholdsmessighetskravet. Domstolene må ta alle relevante momenter i betraktning og kan kun legge vekt på momenter som er legitime etter EMK artikkel 11. Domstolene kan ikke utelate bevis som er til tiltaltes gunst, og kan ikke legge vekt på irrelevante momenter – for eksempel det nærmere innholdet av et politisk budskap.⁹⁴

3.3 Minstekravet «klanderverdig atferd»

3.3.1 Utgangspunkt og unntak

EMD har flere ganger uttalt at sanksjoner mot deltakere i demonstrasjoner beskyttet av EMK artikkel 11 i utgangspunktet krever at den enkelte demonstrant har utvist klanderverdig atferd. Dette har blant annet kommet til uttrykk i EMDs storkammerdom *Kudrevičius mfl. mot Litauen*. Klagerne var blitt straffet for å ha blokkert tre sentrale motorveier i en aksjon mot myndighetenes landbrukspolitik. Under den generelle beskrivelsen av forholdsmessighetskravet uttalte EMD at:

the freedom to take part in a peaceful assembly is of such importance that a person cannot be subject to a sanction – even one at the lower end of the scale of disciplinary penalties – for participation in a demonstration which has not been prohibited, so long as that person does not himself commit any reprehensible act on such an occasion⁹⁵

Formuleringen «cannot be subject to a sanction [...] so long as that person does not himself commit any reprehensible act» viser at EMD i utgangspunktet opererer med «reprehensible act» som et minstekrav for sanksjoner. Begrepet «himself» viser at kravet knytter seg til den enkelte demonstranten. Det er ikke nok at demonstranten har deltatt i en demonstrasjon hvor andre har opptrådt klanderverdig.⁹⁶ I HR-2023-604-A henviser førstvoterende til *Kudrevičius*

⁹⁴ Se kapittel 3.7 om demonstrasjonens budskap.

⁹⁵ *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 149.

⁹⁶ *Ezelin mot Frankrike* [J].

mfl. mot Litauen og oversetter «reprehensible act» til «klanderverdig atferd».⁹⁷ Hvorvidt dette er en treffende oversettelse, kommer jeg tilbake til i kapittel 3.3.3.

Utgangspunktet gjelder kun «for participation in a demonstration which has not been prohibited». Det kreves ikke klanderverdig atferd for å straffe demonstranten som har deltatt i en demonstrasjon som myndighetene har forbydd. Unntaket må ses i lys av at EMD aksepterer at konvensjonsstatene operer med regler for forhåndsmelding og forhåndsgodkjennelse av demonstrasjoner.⁹⁸ I norsk rett hjemler politiloven § 30 nr. 3 straff for brudd på politiloven § 11 om forhåndsmelding og forhåndsgodkjennelse av demonstrasjoner. I avvisningssaken *Rai mfl. mot Storbritannia* uttalte EMD at slike regler ville vært illusoriske dersom EMK artikkel 11 skulle stenge for å sanksjonere regelbrudd.⁹⁹ EMD kom til at straff for brudd på britiske regler om forhåndsgodkjennelse av demonstrasjoner var forholdsmessig, selv om demonstrantene ikke hadde utvist klanderverdig atferd. Straff for brudd på regler for arrangement av demonstrasjoner faller utenfor rammene av denne oppgaven og blir ikke behandlet nærmere.

3.3.2 Momenter til vurderingen av klanderverdig atferd

Rettspraksis fra Høyesterett og EMD viser at «klanderverdig atferd» er et mangefasettert krav. For å danne et godt bilde av kravets innhold, er det nødvendig å foreta en bred analyse av rettspraksis.

I *Kudrevičius mfl. mot Litauen* hadde klagerne som nevnt blokkert tre sentrale motorveier. De ble straffet med fengsel på vilkår i 60 dager og forbud i ett år mot å reise hjemmefra i mer en syv døgn av gangen uten å få dette forhåndsgodkjent av myndighetene. EMD uttalte at enhver demonstrasjon i offentlige rom kan forårsake et visst nivå av forstyrrelser av dagliglivet, inkludert forstyrrelser av trafikken. Dette kan ikke i seg selv rettferdiggjøre inngrep.¹⁰⁰ I denne saken varte trafikkblokaden imidlertid i 48 timer og forårsaket omfattende forstyrrelser av trafikkflyten.¹⁰¹ EMD viste til at trafikkkforstyrrelsen ikke var en sideeffekt av demonstrasjonen, men en tilsiktet konsekvens. Demonstrantene brukte trafikkkforstyrrelsene

⁹⁷ Avsnitt 45.

⁹⁸ Se bla. *Berladir mfl. mot Russland* [J] avsnitt 40.

⁹⁹ *Rai mfl. mot Storbritannia* [A].

¹⁰⁰ *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 155.

¹⁰¹ Avsnitt 169.

som virkemiddel for å presse myndighetene til å etterkomme politiske krav.¹⁰² EMD understrekte at selv om aksjonen hadde myndighetene som målgruppe, var det tilfeldige trafikanter som ble rammet av trafikkblokaden.¹⁰³ Samlet sett innebar aksjonen at demonstrantene skapte bevisste alvorlige forstyrrelser av dagliglivet og andres lovlige aktiviteter, som gikk langt utover forstyrrelsene som vanligvis forårsakes ved utøvelse av forsamlingsfriheten. I lys av dette konkluderte EMD med at klagernes atferd var klanderverdig og at straffesanksjonene var forholdsmessige.¹⁰⁴

Høyesterettsdommen HR-2022-981-A har likhetstrekk med *Kudrevičius mfl. mot Litauen*. Demonstrantene blokkerte trafikken i Oslo sentrum i halvannen time og ble bøtelagt for ordensforstyrrelse og for å ha nektet å etterkomme politiets pålegg om å fjerne seg fra veibanen.¹⁰⁵ Også her benyttet demonstrantene trafikkblokkeringer som virkemiddel for å fremme et politisk synspunkt. Aksjonen hadde i hovedsak myndighetene som målgruppe, men det var alminnelige trafikanter som ble rammet. Førstvoterende fremholdt at trafikkblokaden blant annet hindret utrykningskjøretøy, og derfor skapte en farlig situasjon og innebar risiko for liv og helse. Førstvoterende anså forstyrrelsen av trafikken som alvorlig og bevisst. Samlet sett innebar dette at «[a]ksjonen gjekk med dette langt ut over den forstyrringa som er venteleg ved ein ordinær fredeleg demonstrasjon. Framferda var såleis utanfor kjernen i EMK artikkel 11 nr. 1».¹⁰⁶ Høyesterett kom til at bøtene var forholdsmessige.¹⁰⁷ I likhet med EMD, rettfærdiggjorde førstvoterende straffesanksjonen med at demonstrasjonens forstyrrelser gikk langt utover forstyrrelsene som vanligvis forårsakes ved alminnelige fredelige demonstrasjoner.

Kudrevičius mfl. mot Litauen og HR-2022-981-A viser at demonstranternes bevisste bruk av virkemidler som medfører forstyrrelser av dagliglivet og andres lovlige aktiviteter som går langt utover de forstyrrelsene som vanligvis følger av ordinære fredelige demonstrasjoner, kan regnes som «klanderverdig atferd». Dommene viser også at graden av klanderverdighet øker når forstyrrelsene bevisst rammer personer utenfor demonstrasjonens målgruppe.

¹⁰² Avsnitt 169-170.

¹⁰³ Avsnitt 171.

¹⁰⁴ Avsnitt 174-175.

¹⁰⁵ Straffeloven § 181 første ledd og politiloven § 30 nr. 1, jf. § 5.

¹⁰⁶ HR-2022-981-A avsnitt 48.

¹⁰⁷ Avsnitt 55.

EMD-praksis viser at en rekke andre forhold kan spille inn i vurderingen av om demonstranten har opptrådt klanderverdig. I *Taranenko mot Russland* var klageren dømt til tre års fengsel for å ha aksjonert inne i presidentens administrasjonsbolig. I forholdsmessighetsvurderingen viste EMD til at andre demonstranter riktignok hadde skadet administrasjonsboligen, men at klageren selv ikke var funnet skyldig i «causing that [property] damage or had committed any other reprehensible act». ¹⁰⁸ Uttalelsen viser at EMD i utgangspunktet anser *skadeverk* som en klanderverdig handling.

EMD har i flere saker om straff for sivil ulydighet lagt vekt på at demonstrantene *bevisst og målrettet har hindret lovlig virksomhet*. Avvisningssaken *Drieman mfl. mot Norge* er ett eksempel. ¹⁰⁹ Klagerne var ilagt bøter og måtte tåle inndragelse av en RIB-båt for å ha aksjonert mot hvalfangere i strid med norsk strafferett. I den aktuelle aksjonen hadde klagerne plassert RIB-båten mellom hvalfangerbåten og hvalene, slik at hvalfangerne ikke kunne fortsette jakten uten å sette klagernes liv i fare. EMD påpekte at klagernes atferd utgjorde «a form of coercion forcing the whalers to abandon their lawful activity». Formuleringen «coercion forcing» tilsier at hindringen av lovlig virksomhet av bevisst og målrettet. Domstolen kom til at aksjonsformen ikke nøytt sterkt vern etter EMK artikkel 11 og konkluderte med at straffesanksjonene var forholdsmessige. Domstolen karakteriserte ikke klagernes handlemåte som klanderverdig, men benyttet likevel arten av klagernes atferd som et bærende argument for at straffesanksjonene var forholdsmessige. *Drieman mfl. mot Norge* tilsier at *bevisst målrettet hindring av andres lovlige virksomhet* kan utgjøre klanderverdig atferd som rettfærdiggjør straffesanksjoner.

EMDs dom *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* ligger i samme gate. Dommen viser at *bevisste forstyrrelser av offentlige tjenester* også kan regnes som klanderverdig atferd. Klagerne hadde aksjonert inne i en rettsbygning, noe som medførte at berammede rettsmøter måtte avlyses. For dette ble klagerne idømt fengselsstraffer på 1 år og 8 måneder. I forholdsmessighetsvurderingen viste EMD til at aksjonen forstyrret «an essential public service – namely the orderly administration of justice». ¹¹⁰ Begrepet «essential» indikerer at EMD legger vekt på arten av den offentlige tjenesten. Det er antageligvis mer klanderverdig å forstyrre domstolene, enn å forstyrre turistkontorene. EMD fastslo at demonstrantenes atferd i

¹⁰⁸ *Taranenko mot Russland* [J] avsnitt 92.

¹⁰⁹ *Drieman mfl. mot Norge* [A]. *Steel mfl. mot Storbritannia* [J] er et annet eksempel.

¹¹⁰ *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 90.

utgangspunktet kunne rettferdiggjøre sanksjoner.¹¹¹ Dommen underbygger at det er klanderverdig å bevisst forstyrre offentlige tjenester, og at graden av klander avhenger av hva slags offentlig tjeneste som blir forstyrret.

Dersom demonstrantenes atferd innebærer *risiko for liv og helse* kan atferden etter omstendighetene karakteriseres som klanderverdig. I *Chernega mfl. mot Ukraina* demonstrerte klagerne på en byggeplass i protest mot felling av trær. Den sjette klageren ble idømt 10 dagers fengselsstraff for å ha nektet å etterkomme politiets pålegg om å fjerne seg fra stedet. Domstolen kom til at klagerens atferd skapte en betydelig sikkerhetsrisiko for det pågående anleggsarbeidet og anså fengselsstraffen som forholdsmessig.¹¹² Som nevnt tidligere, viste også førstvoterende i HR-2022-981-A til at demonstrantenes atferd skapte en farlig situasjon for liv og helse.

Demonstrantens atferd kan som hovedregel ikke karakteriseres som klanderverdig når demonstrasjonen ikke har medført negative konsekvenser for andre. I *Obote mot Russland* ble klageren som nevnt bøtelagt for deltakelse i en demonstrasjon som ikke var forhåndsgodkjent av russiske myndigheter. Demonstrantene hadde stilt seg opp på et torg med teip på munnen og blanke plakater i hendene. EMD viste til at demonstrantene ikke forstyrret andre og understreket at håndheving av regler for forhåndsgodkjenning av demonstrasjoner ikke i seg selv kan rettferdiggjøre straff.¹¹³ Mot denne bakgrunn konkluderte Domstolen med at det ikke forelå et samfunnspresserende behov for å straffe demonstranten og konkluderte med at EMK artikkel 11 var krenket.¹¹⁴

3.3.3 Oppsummering

Når man ser rettspraksis under ett, kan man formulere et generelt vurderingstema for å avgjøre om minstekravet til «klanderverdig atferd» er oppfylt. Avgjørende er om demonstrantens atferd har medført negative konsekvenser for andre som går utover det som kan forventes ved alminnelige fredelige demonstrasjoner. En alminnelig fredelig demonstrasjon kan riktignok forårsake visse negative konsekvenser for andre, herunder visse forstyrrelser av dagliglivet og andres lovlige aktiviteter. En alminnelig fredelig demonstrasjon

¹¹¹ *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 93.

¹¹² *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 266.

¹¹³ *Obote mot Russland* [J] avsnitt 42.

¹¹⁴ Avsnitt 45-46.

vil imidlertid ikke innebære bevisste og alvorlige forstyrrelser av dagliglivet og andres lovlige aktiviteter, bevisst ramme personer utenfor målgruppen, medføre skadeverk på andres eiendom, bevisst hindre lovlig virksomhet, bevisst forstyrre offentlige tjenester eller medføre risiko for liv og helse. Gjennomgangen av rettspraksis ovenfor er ikke uttømmende. Også andre forhold enn de omtalte kan medføre at kravet til «klanderverdig atferd» er oppfylt.

Klanderverdig atferd er i utgangspunktet et minstekrav for straff for sivil ulydighet. Som hovedregel vil det være demonstrasjonens negative konsekvenser for andre som åpner for at myndighetene kan gripe inn, jf. kravet til legitimt formål i EMK artikkel 11 nr. 2. De negative konsekvensene av en trafikkblokkade kan for eksempel gjøre det nødvendig med inngrep for å «forebygge uorden» og «beskytte andres rettigheter og friheter».¹¹⁵ Dersom konsekvensene av demonstrantens atferd er tilstrekkelig alvorlige, kan det foreligge et samfunnspresserende behov for å reagere med straffesanksjoner for å ivareta disse formålene.

EMDs uttalelser om at fredelige demonstrasjoner i prinsippet ikke bør møtes med straffesanksjoner, taler for at terskelen for «klanderverdig atferd» ikke bør settes for lavt. Prinsippet om at inngrepsvilkårene i EMK artikkel 11 skal tolkes snevert, trekker i samme retning. Rettspraksis gir imidlertid ikke et klart bilde av den nedre terskelen. I HR-2022-981-A presiserte førstvoterende at saksforholdet ikke representerte et grensetilfelle.¹¹⁶ I HR-2023-604-A påpekte førstvoterende at EMD-praksis ikke klargjør den nedre terskelen for straff.¹¹⁷

I forholdsmessighetsvurderingen knytter ikke domstolene rettsvirkninger til at demonstrantenes atferd er kriminalisert, men foretar i stedet konkrete vurderinger av *hvilke konsekvenser handlingene har hatt*. På samme måte som at konvensjonsteksten i EMK artikkel 11 skal tolkes autonomt, må forholdsmessighetsvurderingen også gjøres uavhengig av nasjonal rett.¹¹⁸ At demonstrantens atferd er kriminalisert, er et nødvendig men ikke tilstrekkelig vilkår for straff, jf. kravet til lovhjemmel.

Kriteriet «klanderverdig atferd» er Høyesteretts oversettelse av EMDs formulering «reprehensible act». Oversettelsen er bindende for norske rettsanvendere.¹¹⁹ I Cambridge Dictionary står det at ordet «reprehensible» sikter til atferd som er «extremely bad or

¹¹⁵ HR-2022-981-A avsnitt 43.

¹¹⁶ HR-2022-981-A avsnitt 55.

¹¹⁷ HR-2023-604-A avsnitt 75.

¹¹⁸ Se kapittel 1.3.2 om autonom fortolkning.

¹¹⁹ Se kapittel 1.3.1

unacceptable».¹²⁰ På fransk, som er domstolens andre autentiske arbeidsspråk, bruker EMD et tilsynelatende tilsvarende begrep: «répréhensible». *Reprehensible* fremstår som et mer kvalifisert uttrykk enn *klanderverdig*. Høyesteretts oversettelse kan derfor gi et misvisende bilde av hvor terskelen for straff ligger. Likevel er *klanderverdig* et godt innarbeidet begrep i norsk rett. Begrepet har heller ikke et presist meningsinnhold. For å fylle «klanderverdig atferd» med innhold, må man uansett analysere rettspraksis. Det er likevel uheldig at den norske oversettelsen kan gi et misvisende signal om hvor terskelen for straff ligger.

3.4 Betydningen av stedet for demonstrasjonen

3.4.1 Innledning

Ytringer kan få større påvirkningskraft når flere stiller seg bak ytringen. Som nevnt i kapittel 2.1, kan dette bidra til å forklare forsamlingsfrihetens fundamentale funksjon i demokratiet. Påvirkningskraften til en demonstrasjon vil i stor grad avhenge av *hvor* demonstrasjonen finner sted. I *Lashmankin m.fl. mot Russland* kommenterte EMD betydningen av stedet for demonstrasjonen:

Thus, the purpose of an assembly is often linked to a certain location and/or time, to allow it to take place within sight and sound of its target object and at a time when the message may have the strongest impact.¹²¹

EMD påpeker at tid og sted for demonstrasjonen kan ha betydning for at budskapet når ut til ønsket målgruppe og at det kommuniseres på en måte som har påvirkningskraft ovenfor andre.

Samtidig vil demonstrantenes valg av sted ofte være en vesentlig årsak til interessekonflikter. En demonstrasjon som blokkerer trafikken vil ha større påvirkningskraft, men også større negative konsekvenser for andre, dersom den finner sted i Oslo sentrum, enn hvis den finner sted på en mindre trafikkert landevei. Og en demonstrasjon som går ut på å okkupere en offentlig park kan ha mindre negative konsekvenser og mindre påvirkningskraft, enn en demonstrasjon som går ut på å okkupere lokalene til et departement.

¹²⁰ Cambridge Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reprehensible>.

¹²¹ *Lashmankin m.fl. mot Russland* [J] avsnitt 405.

Demonstrantenes valg av sted har både en slagside til forsamlingsfrihetens fundamentale rolle i demokratiet, og er en sentral årsak til interessekonflikter. Temaet for dette kapittelet er hvordan dette spenningsforholdet virker inn i forholdsmessighetsvurderingen ved straff for sivil ulydighet.

3.4.2 Rettslige utgangspunkter

I *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* uttalte EMD at EMK artikkel 11 nr. 1 gir demonstrantene rett til å velge tid, sted og gjennomføringsmåte for demonstrasjonen, innenfor rammene av EMK artikkel 11 nr. 2.¹²² Retten til å velge sted er med andre ord ikke absolutt – det kan gjøres inngrep etter EMK artikkel 11 nr. 2.

Statens positive plikt til å sikre effektiv utøvelse av forsamlingsfriheten kan innebære at staten som grunneier er forpliktet til å gi demonstranter adgang på offentlig eiendom for å demonstrere, jf. Grunnloven § 92 og EMK artikkel 1. Demonstranter bør som hovedregel ha tilgang på torg, parker og andre offentlige steder som egner seg til folkeansamlinger.¹²³

Rekkevidden av statens positive sikringsplikt må ses i lys av inngrepsadgangen i EMK artikkel 11 nr. 2. Staten kan ha et legitimt behov for å begrense adgangen til visse offentlige eiendommer. Dette ble også påpekt av EMD i *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia*. Domstolen uttale at EMK artikkel 11 ikke gir adgang til «to all publicly owned property, such as, for instance, government offices and ministries».¹²⁴

På den andre siden gir EMK artikkel 11 som klar hovedregel ikke rett til å demonstrere på privat eiendom. I *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* uttalte EMD reservasjonsløst at EMK artikkel 11 «does not require the automatic creation of rights of entry to private property».¹²⁵ EMK artikkel 11 gir med andre ord ikke rett på adgang til privat eiendom. Uttalelsen bør leses i lys av *Appleby mfl. mot Storbritannia* hvor EMD åpnet for at EMK artikkel 10 i svært snevre unntakstilfeller kan gi individer adgangsrett på privat eiendom:

Where, however, the bar on access to property has the effect of preventing any effective exercise of freedom of expression or it can be said that the essence of the right has been destroyed, the Court would not exclude that a positive obligation could

¹²² *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 81.

¹²³ FNs Menneskerettskomité sin generelle kommentar nr. 37 til SP artikkel 21 avsnitt 55.

¹²⁴ *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 81.

¹²⁵ *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 81.

arise for the State to protect the enjoyment of the Convention rights by regulating property rights. A corporate town where the entire municipality is controlled by a private body might be an example.¹²⁶

EMD åpner for at konvensjonsstatene på nærmere angitte vilkår kan ha en positiv plikt til å sikre ytringsfriheten ved å regulere eiendomsretten. Motstykke til konvensjonsstatenes positive forpliktelser, er individets konvensjonsfestede rettigheter.¹²⁷ I enkelte tilfeller kan demonstranter med andre ord ha adgangsrett på privat eiendom. EMD krever at manglende adgang på privat eiendom hindrer «any effective exercise of freedom of expression or it can be said that the essence of the right has been destroyed». Vilåårene er meget strenge. I en norsk kontekst er det vanskelig å tenke seg et tilfelle hvor individets manglende adgangrett på privat eiendom skal medføre at forsamlingsfriheten overhodet ikke kan utøves på effektivt vis eller at essensen av rettigheten er blitt ødelagt.

De rettslige utgangspunktene kan i kort format oppsummeres slik: EMK artikkel 11 gir i utgangspunktet rett til å demonstrere på offentlig eiendom, men ikke nødvendigvis all offentlig eiendom. På den andre siden er hovedregelen at EMK artikkel 11 ikke gir rett til å demonstrere på privat eiendom. Unntaket fra hovedregelen er svært snevert og er i praksis ikke aktuelt å anvende.

3.4.3 Stedet for demonstrasjonen inngår i vurderingen av klanderverdig atferd

Når domstolene skal ta hensyn til demonstrantenes valg av sted i forholdsmessighetsvurderingen, kan man tenke seg to innfallsvinkler. Den første går ut på at man særskilt vektlegger hensynet til eiendomsretten til vedkommende som eier grunnen der demonstrasjonen finner sted. Demonstrasjonen kan komme i konflikt med grunneierens eiendomsrett, og hensynet til å beskytte eiendomsretten kan utgjøre et særskilt moment som taler for at straff er forholdsmessig. Den andre innfallsvinkelen går ut på at man tar hensyn til demonstrantenes valg av sted i den mer overordnede vurderingen av om demonstranten har opptrådt klanderverdig.

¹²⁶ *Appleby mfl. mot Storbritannia* [J] avsnitt 47.

¹²⁷ Se kapittel 2.3.3.

Høyesterett og EMD er samstemt i valget av innfallsvinkel – domstolene fokuserer utelukkende på demonstrantens valg av sted i lys av om demonstrantens atferd kan regnes som klanderverdig.¹²⁸ Så vidt vites, foreligger det ingen dommer fra Høyesterett eller EMD hvor hensynet til eiendomsretten blir trukket inn som et særskilt moment i forholdsmessighetsvurderingen.

I HR-2023-604-A anførte aktor at hensynet til statens eiendomsrett og rett til å forvalte offentlige bygg måtte tillegges betydning i forholdsmessighetsvurderingen.¹²⁹ I den konkrete forholdsmessighetsvurderingen kommer førstvoterende inn på betydningen av stedet for demonstrasjonen – resepsjonsområdet til Helse- og omsorgsdepartementet – i avsnittene 55 og 56:

Resepsjonsområdet var åpent tilgjengelig for allmennheten. Tingretten fant ingen holdepunkter for at demonstrantene hindret departementets drift, opptrådte utagerende eller forstyrrende, bidro til ødeleggelser eller annet. A satt på gulvet i det åpne publikumsområdet ved inngangsslusene til byggets indre sone. Hun forholdt seg rolig, var ikke fastlimt og sperret heller ikke inngangen.

Tingretten fant det riktignok bevist at A satt slik at hun hindret en rømningsvei ved en eventuell evakuering. Slik jeg forstår bevisvurderingen var det likevel ikke noen betydelig sikkerhetsrisiko forbundet med dette. Samlet ser jeg det slik at aksjonen ikke medførte noen bevisst alvorlig forstyrrelse. Aksjonen var også lovlig frem til politiet grep inn med pålegg etter politiloven.

Hensynet til statens eiendomsrett og rett til å forvalte offentlige bygg ble ikke nevnt, på tross av aktors anførsel. Førstvoterende fokuserte utelukkende på demonstrantens atferd inne i resepsjonsområdet. Konklusjonen var at atferden ikke medførte noen «bevisst alvorlig forstyrrelse». I avsnitt 45 uttalte førstvoterende at det nettopp var «bevisste alvorlige forstyrrelser» som kan bli vurdert som klanderverdig atferd. Førstvoterende knytter med andre ord stedet for demonstrasjonen opp mot vurderingstemaet «klanderverdig atferd».

I likhet med Høyesterett har heller ikke EMD trukket eiendomsretten inn som et særskilt hensyn i forholdsmessighetsvurderingen. I *Ekrem Can m.fl. mot Tyrkia* fokuserte ikke EMD

¹²⁸ Foruten rettspraksisen nedenfor, kan det vises til *Chernega mlf. mot Ukraina* [J], *Taranenko mot Russland* [J] og *Tuskia mfl. mot Georgia* [J].

¹²⁹ HR-2023-604-A avsnitt 47.

på eiendomsretten til staten som eide rettsbygningen, men at atferden til demonstrantene i rettsbygningen var «capable of seriously disturbing the orderly administration of justice».¹³⁰

Fremgangsmåten er den samme når det er en privat aktør som eier stedet hvor demonstrasjonen finner sted. I *Olga Kurdina mot Russland* foregikk demonstrasjonen inne på et hotell. I stedet for å vektlegge hensynet til hotellets eiendomsrett, viste EMD til at demonstrantens atferd innebar «a certain degree of disturbance and causing some damage to property».¹³¹

Høyesterett og EMDs søkelys på demonstrantenes klanderverdige atferd, på bekostning av en særskilt vektning av hensynet til eiendomsretten, indikerer at domstolene anser klanderverdig atferd som den avgjørende begrunnelsen for at sivil ulydighet kan straffes. Dette gjenspeiles i at klanderverdig atferd i utgangspunktet er et minstekrav for at straffesanksjoner mot demonstranter kan være forholdsmessige.¹³² På bakgrunn av dette er det naturlig å konsentrere forholdsmessighetsvurderingen rundt graden av klander, og trekke demonstrantenes valg av sted inn som et moment i vurderingen av klanderverdighet.

Rettspraksis viser at demonstrantenes valg av sted kan virke inn på vurderingen av klanderverdighet på forskjellige måter. I noen tilfeller er valget av sted et argument for at demonstrantene har opptrådt klanderverdig, mens i andre tilfeller kan valg av sted redusere graden av klander.

I *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* medførte demonstrantenes valg av sted at en viktig samfunnstjeneste – rettspleien – ble forstyrret.¹³³ I *Chernega mfl. mot Ukraina* foregikk demonstrasjonen inne på en byggeplass. Demonstrantens valg av sted medførte at det oppstod en betydelig sikkerhetsrisiko for anleggsarbeidet.¹³⁴ I begge dommene fokuserte EMD på forhold som talte for at demonstrantene hadde opptrådt klanderverdig, i lys av hvor demonstrasjonen fant sted.

På den andre siden innebar demonstrantens valg av sted i HR-2023-604-A at demonstrasjonen, og forstyrrelsen som demonstrasjonen innebar, «i liten grad [gikk] ut over andre enn dem budskapet var rettet mot. Dette tilsier at det skal mer til før inngrep anses

¹³⁰ *Ekrem Can m.fl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 91.

¹³¹ *Olga Kurdina mot Russland* [J] avsnitt 54.

¹³² Se kapittel 3.3.1.

¹³³ *Ekrem Can mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 91.

¹³⁴ *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 266.

forholdsmessig [...]».¹³⁵ Når demonstrantens valg av sted innebærer at demonstrasjonens negative virkninger kun går utover målgruppen til demonstrasjonen, vil demonstrasjonens negative konsekvenser ligge tettere opp mot det som er vanlig ved alminnelige fredelige demonstrasjoner. Dette reduserer graden av klanderverdighet.

Demonstrantens valg av sted kan volde et *økonomisk tap* for eieren av eiendommen. Dersom en gruppe demonstranter for eksempel okkuperer kontorlokalene til Equinor, kan dette hindre selskapets daglige drift og lede til et økonomisk tap. I utgangspunktet taler dette for at demonstranten har opptrådt klanderverdig. Begrunnelsen er at demonstrasjonen, på grunn av valg av sted og atferden på stedet, fikk større negative virkninger for andre enn det som vanligvis følger av alminnelige fredelige demonstrasjoner.¹³⁶

Dette utgangspunktet kan imidlertid nyanseres i lys av rapport A/76/222 fra FNs Spesialrapportør om «Exercise of the rights to freedom of peaceful assembly and of association as essential to advancing climate justice». I avsnitt 62 omtaler Spesialrapportøren betydning av at visse selskaper er blitt påført et økonomisk tap som følge av utøvelse av forsamlingsfriheten:

In the words of the Human Rights Committee, “(p)ivate entities and broader society may be expected to accept some level of disruption as a result of the exercise of the right”. Businesses engaged in harmful activities should accept a reasonable level of economic loss resulting from disruptions caused by the peaceful assemblies organized in opposition to them, and organizers and participants should not be held liable for those disruptions.¹³⁷

Rapportøren hevder at private selskaper som driver med skadelige aktiviteter bør akseptere et økonomisk tap i en rimelig størrelsesorden som følge av demonstrasjoner rettet mot selskapene, og at demonstrantene ikke bør holdes ansvarlig for det økonomiske tapet. Dette kan tas til inntekt for at det ikke nødvendigvis er klanderverdig å påføre slike selskaper et økonomisk tap i forbindelse med demonstrasjoner.

¹³⁵ HR-2023-604-A avsnitt 54.

¹³⁶ Se kapittel 3.3.3.

¹³⁷ Rapport A/76/222 fra FNs Spesialrapportør avsnitt 62.

Spesialrapporten er ikke en formell folkerettslig rettskilde. Hvorvidt Spesialrapportens uttalelser bør tillegges vekt ved tolkningen av forholdsmessighetskravet avhenger av uttalelsens overbevisningseffekt.¹³⁸

Spesialrapportørens synspunkt bygger på FNs Menneskerettskomité's uttalelse om at private aktører kan måtte tåle en viss grad av forstyrrelse («some level of disruption»)¹³⁹. Dette kan riktignok tas til inntekt for at private aktører må tåle et visst økonomisk tap. Uttalelsen fra FNs Menneskerettskomité kan imidlertid sikte til en mer alminnelig situasjon: En demonstrasjon på offentlig sted kan for eksempel innebære et høyt støynivå, noe som skremmer vekk gjester fra kaféer og restauranter som har uteservering. Disse private aktørene bør tåle forstyrrelsen og det økonomiske tapet som demonstrasjonen kan medføre. På bakgrunn av dette kan man hevde at Spesialrapportøren legger for mye i FNs Menneskerettskomité's uttalelse, når den tas til inntekt for at spesifikke private aktører må tåle målrettede demonstrasjoner som leder til økonomiske tap.

Spesialrapportørens synspunkt åpner også for at demonstranter kan hindre lovlig virksomhet, uten å bli møtt med sanksjoner. Dette harmonerer dårlig med EMDs standpunkt i *Drieman mfl. mot Norge*. Som nevnt i kapittel 3.3.2 la Domstolen avgjørende vekt på at demonstrantene hindret lovlig virksomhet.

I tillegg reiser Spesialrapportørens synspunkt vanskelige tolknings spørsmål. Hva skal anses som «harmful activities»? Det kan være politiske uenigheter om hvilke virksomheter som bør anses som skadelige. Noen vil mene at Equinors utvinning av olje og gass er skadelig. Andre vil påpeke at norsk petroleumssektor har lavere utslipp enn petroleumssektorene i andre land. Domstolene bør ikke ta stilling til politiske spørsmål, se kapittel 3.7. Videre kan man spørre hva som ligger i et «reasonable level of economic loss»? Forstyrrelser av Equinors virksomhet kan fort komme opp i svært høye summer. Hvor stort økonomisk tap skal man akseptere før man er utenfor grensene av «reasonable»?

Spesialrapportørens uttalelse er svakt forankret i FNs Menneskerettskomité's generelle kommentarer og strider med standpunkt inntatt av EMD. Den gir også opphav til vanskelige tolknings spørsmål. Som sekundær rettskilde er uttalelsen lite overbevisende og bør ikke tillegges vekt.

¹³⁸ Se kapittel 1.3.3.

¹³⁹ FNs Menneskerettskomité sin generelle kommentar nr. 37 til SP artikkel 21 avsnitt 31.

På bakgrunn av dette bør man falle tilbake på utgangspunktet – dersom demonstrantenes valg av sted medfører et økonomisk tap for eieren av eiendommen, taler dette for at demonstrantene har opptrådt klanderverdig.

3.4.4 Hensynet til demonstrasjonens påvirkningskraft

EMD har understreket at stedet for demonstrasjonen er viktig for demonstrasjonens påvirkningskraft. Påvirkningskraften som oppstår når flere samler seg for å demonstrere, kan forklare forsamlingsfrihetens fundamentale rolle i demokratiet. I lys av dette kan en formålsorientert tolkning av forholdsmessighetskravet tale for at domstolene bør være tilbakeholdne med å legge for stor vekt på de negative konsekvensene som springer ut av demonstrantenes valg av sted, når stedet også er viktig for demonstrasjonens påvirkningskraft.

Denne formålsorienterte tolkningen av forholdsmessighetskravet mangler støtte i rettspraksis fra Høyesterett og EMD. Man kan sågar hevde at tolkningen strider med standpunktene som domstolene har inntatt. I forholdsmessighetsvurderingen skal domstolene ikke bare ta hensyn til forsamlingsfriheten, men også til interessene til dem som blir negativt berørt av demonstrasjonen. Høyesterett og EMDs standpunkt er at demonstrasjoner som medfører større negative konsekvenser enn det som følger av alminnelige fredelige demonstrasjoner, nyter svakere vern etter EMK artikkel 11.¹⁴⁰ Det foreligger ikke holdepunkter i rettspraksis for å hevde at hensynet til demonstrasjonens påvirkningskraft kan rettferdiggjøre demonstrasjonens negative konsekvenser for andre.

3.4.5 Oppsummering

Demonstrantens valg av sted har både betydning for demonstrasjonens gjennomslagskraft og er en vesentlig kilde til interessekonflikter. I forholdsmessighetsvurderingen blir dette spenningsforholdet behandlet som en del av vurderingen av om demonstranten har utvist klanderverdig atferd. Hvorvidt demonstrasjonen avholdes på et sted hvor EMK artikkel 11 gir rett til å demonstrere eller ikke, er av underordnet betydning. Det sentrale er i hvilken grad demonstrasjonen har negative konsekvenser for andre. I denne vurderingen kan demonstrantens valg av sted trekke i begge retninger. Når demonstrantens atferd kan

¹⁴⁰ HR-2022-981-A avsnitt 32 og *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 173.

karakteriseres som klanderverdig, kan ikke hensynet til demonstrasjonens gjennomslagskraft rettferdiggjøre demonstrasjonens negative konsekvenser.

3.5 Myndighetenes tiltak under demonstrasjonen

I vurderingen av om straff for sivil ulydighet oppfyller forholdsmessighetskravet, må domstolene som nevnt foreta en samlet vurdering av myndighetens tiltak før, under og etter demonstrasjonen, se kapittel 3.1. I praksis ser man at straff for sivil ulydighet ofte er foranlediget av tiltak under demonstrasjonen.¹⁴¹ Politiet kan for eksempel gi demonstrantene pålegg om å fjerne seg fra et bestemt sted i medhold av politiloven § 5, og dermed oppløse demonstrasjonen i sin opprinnelige form. Forholdsmessigheten av myndighetens tiltak under demonstrasjonen kan etterlate større eller mindre rom for straffesanksjoner innenfor forholdsmessighetskravets grenser.¹⁴²

Myndighetenes tiltak under demonstrasjonen må som ellers oppfylle kravene til samfunnspresserende behov og proporsjonalitet mellom mål og middel. Særegent for denne delen av forholdsmessighetsvurderingen, er vurderingen av om myndighetene har utvist tilstrekkelig grad av *toleranse*.¹⁴³ Toleransekravet kan etter omstendighetene innebære at myndighetene må vente med å gripe inn ovenfor demonstrasjonen, eventuelt iverksette tiltak som gjør at demonstrasjonen kan fortsette med redusert negativ innvirkning på andre.¹⁴⁴ Et eksempel på det siste er å omdirigere trafikken for å redusere trafikale problemer som en demonstrasjon kan medføre.¹⁴⁵ Toleransekravet gjelder for alle demonstrasjoner som er vernet etter EMK artikkel 11, herunder demonstrasjoner som innebærer sivil ulydighet.¹⁴⁶

Toleransekravet er imidlertid relativt. I HR-2022-981-A uttalte førstvoterende at:

Toleransegraden kan likevel ikke fastleggjast generelt, men må vurderast konkret – særleg ut frå verknadene av forstyrringane. Der det er fare for liv og helse, kan styresmaktene gripe inn med ein gong.¹⁴⁷

¹⁴¹ Se f.eks. HR-2022-981-A og HR-2023-604-A.

¹⁴² HR-2023-604-A avsnitt 76.

¹⁴³ HR-2023-604-A avsnitt 53.

¹⁴⁴ Henholdsvis HR-2022-604-A avsnitt 34 og *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 176.

¹⁴⁵ *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 176.

¹⁴⁶ HR-2023-604-A avsnitt 53.

¹⁴⁷ HR-2018-981-A avsnitt 34.

Hvilken grad av toleranse myndighetene må utvise, beror på en konkret vurdering hvor graden av negative konsekvenser for andre står sentralt. Når konsekvensene er særlig alvorlige, som når en demonstrasjon medfører fare for liv og helse, faller toleransekravet bort. I HR-2023-604-A presiserte førstvoterende at toleransekravet også gjelder for demonstrasjoner som ikke er varslet etter politiloven § 11.¹⁴⁸

Dersom myndighetene ikke utviser tilstrekkelig grad av toleranse, er tiltaket underveis i demonstrasjonen mer inngripende. I *Lashmankin mot Russland* påpekte EMD at politiets hurtige oppløsning av demonstrasjonen og arrest av deltakerne hadde medført at demonstrasjonen ble avsluttet «before the protesters had had sufficient time to express their position of protest and to draw the attention of the public to their concerns».¹⁴⁹ Uttalelsen illustrerer toleransekravets kobling til ett av forsamlingsfrihetens formål: Vern av retten til å uttrykke personlige meninger.¹⁵⁰ Dersom myndighetens manglende toleranse medfører at demonstrantene ikke får gitt uttrykk for sine meninger, er inngrepet i forsamlingsfriheten mer alvorlig. Høyesterettsdommen HR-2023-604-A illustrer dette poenget fra motsatt side. Førstvoterende viste til at departementets sikkerhetsavdeling og politiet utviste «en betydelig toleranse» og at demonstranten «fikk således rikelig med tid til å fremføre sitt budskap».¹⁵¹ Dette var en av faktorene som fikk førstvoterende til å anse politiets pålegg som et beskjedent inngrep.¹⁵²

I tillegg til å vurdere om myndighetene har utvist tilstrekkelig grad av toleranse, må domstolene ta hensyn til konsekvensene av myndighetens tiltak underveis i demonstrasjonen. Dersom myndighetens tiltak *hindrer demonstrantene i å ytre seg*, er inngrepet mer alvorlig. I HR-2023-604-A viste førstvoterende til at politiets pålegg «gikk ikke ut på noe annet enn at A måtte forlate departementets eiendom. Hun kunne således fritt fortsette demonstrasjonen utenfor.»¹⁵³ I dette tilfellet medførte ikke myndighetenes pålegg at demonstranten ble hindret i å ytre seg. Dersom myndighetene i stedet hadde arrestert demonstranten uten å gi vedkommende anledning til å fortsette demonstrasjonen i lovlige former, ville vedkommendes mulighet til å ytre seg vært avskåret og inngrepet vært mer alvorlig.

¹⁴⁸ HR-2023-604-A avsnitt 53.

¹⁴⁹ *Lashmankin mot Russland* [J] avsnitt 461.

¹⁵⁰ Se kapittel 2.1.

¹⁵¹ HR-2023-604-A avsnitt 57.

¹⁵² HR-2023-604 -A avsnitt 59.

¹⁵³ HR-2023-604-A avsnitt 58.

3.6 Alternative lovlige midler

3.6.1 Om vurderingsmomentet

I forholdsmessighetsvurderingen ved straff for sivil ulydighet, har EMD lagt vekt på om demonstranter kunne fremmet sine interesser med *alternative lovlige midler*, i stedet for å demonstrere på ulovlig vis. Rettspraksis viser at det finnes to hovedgrupper av alternative lovlige midler – lovlig utøvelse av ytrings- og forsamlingsfriheten, og rettslige skritt for nasjonale domstoler.

I *Kudrevičius mfl. mot Litauen* kom EMD inn på betydningen av at klagerne kunne benyttet alternative lovlige midler i den konkrete forholdsmessighetsvurderingen. Som nevnt tidligere, blokkerte klagerne tre sentrale motorveier i protest mot myndighetenes landbrukspolitik. EMD avviste klagernes anførsel om at veilblokaden var et nødvendig virkemiddel for å fremme klagernes interesser:

As to the applicants' contention that the roadblocks were a last resort measure taken in a situation of serious financial difficulties to protect their legitimate interests (see paragraphs 119-20 above), the Court has no reason to question the assessment of the domestic courts that the farmers had had *at their disposal alternative and lawful means to protect their interests, such as the possibility of bringing complaints before the administrative courts* [min kursivering].¹⁵⁴

EMD viste til at klagerne kunne ivarett sine interesser med alternative lovlige midler. Domstolen påpekte at klagerne blant annet («such as») kunne tatt rettslige skritt for nasjonale domstoler. Formuleringen «alternative and lawful means» favner vidt og omfatter også andre lovlige midler, herunder lovlig utøvelse av ytrings- og forsamlingsfriheten.

I *Chernega mfl. mot Ukraina* foretok EMD en omfattende vurdering av hvilke alternative midler klagerne kunne benyttet. Som nevnt tidligere, demonstrerte klagerne i protest mot felling av trær i forbindelse med et byggeprosjekt. Klagerne hindret anleggsarbeidet og ble straffet for å ikke etterkomme politiets pålegg om å fjerne seg fra stedet. Klagerne anførte at de ikke hadde alternative lovlige midler for å hindre trefelling. ¹⁵⁵ EMD tilbakeviste

¹⁵⁴ *Kudrevičius mfl. mot Litauen* [GC] avsnitt 168.

¹⁵⁵ *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 191.

anførselen og viste til at klagerne kunne fremmet sine interesser med lovlig utøvelse av ytrings- og forsamlingsfriheten:

The Court observes that both prior to the construction project being launched and thereafter, opponents were able to protest against it in a non-obstructive fashion [...]. Moreover, at least initially some degree of tolerance was shown vis-à-vis even the obstructive activity and, in that initial period, some protesters systematically engaged in highly dangerous conduct, such as exposing their bodies to chainsaws [...]. By the time the applicants were arrested, substantial public attention had already been attracted to the problem [...]. Opponents also actively used their right to petition in order to oppose the project [...]. It would appear, moreover, that the authorities reacted to the protests by ordering the replanting of a considerable number of trees.¹⁵⁶

EMD påpekte først at demonstrantene både før og etter byggeprosjektet startet, kunne demonstrert uten å hindre anleggsarbeidet. Demonstrantene hadde med andre ord anledning til å fremme sine interesser gjennom lovlig utøvelse av forsamlingsfriheten.

Videre la Domstolen vekt på at myndighetene utviste en viss grad av toleranse og at klagerne hadde tiltrukket oppmerksomhet rundt byggeprosjektet før arrestasjonen.

EMD påpekte også at demonstrantene hadde benyttet seg av retten til å signere opprop («petition») mot byggeprosjektet. Signering av opprop utgjør en lovlig utøvelse av ytringsfriheten, jf. *Döner mfl. mot Tyrkia*.¹⁵⁷

Domstolens henvisning til at myndighetene reagerte på demonstrasjonen ved å beordre planting av nye trær, kan ses i sammenheng med uttalelsen om myndighetenes toleranse og at demonstrasjonen tiltrakk oppmerksomhet. Myndighetenes inngrep hindret ikke demonstrantene i å kommunisere sitt budskap om vern av skog.

I det siterte avsnittet fra *Chernega mfl. mot Ukraina* knyttet EMD omtalen av lovlig utøvelse av ytrings- og forsamlingsfriheten, opp mot myndighetenes toleranse ovenfor demonstrasjonen og at demonstrantene fikk kommunisert sitt budskap. Når myndighetene utviser tilstrekkelig toleranse slik at demonstrantene får kommunisert sitt budskap, er inngrepet mot demonstrasjonen mindre alvorlig, se kapittel 3.5. På samme måte kan

¹⁵⁶ *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 243.

¹⁵⁷ *Döner mfl. mot Tyrkia* [J] avsnitt 85.

myndighetenes inngrep mot en ulovlig demonstrasjon anses som mindre alvorlig dersom demonstrantene hadde anledning til å kommunisere sitt budskap gjennom lovlig utøvelse av ytrings- og forsamlingsfriheten.

Leser man det siterte avsnittet i lys av kravet til «klanderverdig atferd», kan EMDs uttalelser også tyde på at det er mer klanderverdig å demonstrere på ulovlig vis, dersom demonstranten kunne fremmet sitt budskap gjennom lovlig utøvelse av ytrings- og forsamlingsfriheten.

I *Chernega mfl. mot Ukraina* viste EMD også til at det ikke forelå indikasjoner på at demonstrantene *ikke* hadde mulighet til å ta rettslige skritt for nasjonale domstoler.¹⁵⁸ Sammen med *Kudrevičius mfl. mot Litauen*, taler dette for at rommet for inngrep i forsamlingsfriheten er større når demonstrantene kunne fremmet sine interesser ved å ta rettslige skritt for nasjonale domstoler.

EMD har ikke gitt en nærmere begrunnelse for hvorfor forsamlingsfrihetens beskyttelse av demonstrasjoner varierer ut fra hvorvidt demonstrantene kunne tatt rettslige skritt for nasjonale domstoler. Sett i lys av kravet til «klanderverdig atferd», kan EMDs standpunkt forklares med at det er større grunn til å klandre demonstranter for å ha forårsaket negative konsekvenser for andre, dersom vedkommende kunne ivaretatt sine interesser ved å ta rettslige skritt for nasjonale domstoler. På den andre siden er det mindre grunn til å bebreide demonstranten for demonstrasjonens negative konsekvenser, dersom rettssystemet ikke tilbyr prosessuelle midler for å beskytte interesser.

Det samlede inntrykket av *Kudrevičius mfl. mot Litauen* og *Chernega mfl. mot Ukraina*, er at EMD legger vekt på om demonstrantene kunne ha benyttet seg av alternative lovlige midler for å fremme sine interesser, i stedet for å demonstrere på ulovlig vis. Dersom demonstrantene kunne kommunisert budskapet sitt gjennom lovlig utøvelse av forsamlings- og ytringsfriheten, er det større rom for inngrep mot den ulovlige demonstrasjonen. Det samme gjelder hvis demonstrantene hadde anledning til å fremme sine interesser ved å ta rettslige skritt for nasjonale domstoler. Det foreligger ikke EMD-praksis om det motsatte tilfelle hvor demonstranten *manglet* alternative lovlige midler for å fremme sine interesser. Det er likevel naturlig å tolke rettspraksis slik at vurderingsmomentet går begge veier. Dersom

¹⁵⁸ *Chernega mfl. mot Ukraina* [J] avsnitt 244.

demonstranten mangler alternative midler for å fremme sine interesser, er det mindre rom for inngrep mot den ulovlige demonstrasjonen.

EMDs vektlegging av om demonstrantene kunne benyttet alternative lovlige midler for å fremme sine interesser, kan ses i sammenheng med høyesterettsdommen Rt. 1981 s. 21, omtalt i kapittel 2.2.2. Der viste førstvoterende til at demonstrantenes bruk av sivil ulydighet mot kraftutbyggingen av Alta/Kautokeino-vassdraget utgjorde et brudd på *rettsordenens spilleregler*. Begrunnelsen er at vår rettsorden tilbyr lovlige midler for å fremme interesser. Når rettsordenen ikke tilbyr lovlige alternative midler, kan det være mindre grunn til å klandre demonstrantene for demonstrasjonens negative konsekvenser og større grunn til å akseptere sivil ulydighet.

3.6.2 Vekten av vurderingsmomentet

Når en demonstrant mangler alternative lovlige midler for å fremme sine interesser, gir forholdsmessighetskravet mindre rom for inngrep. Vurderingsmomentet *stenger* imidlertid neppe for straffesanksjoner. Selv i tilfeller hvor en demonstrant hverken kan kommunisere sitt budskap ved lovlig utøvelse av ytrings- og forsamlingsfriheten eller kan ta rettslige skritt for domstolene, bør ikke domstolene være hindret i å straffesanksjonere vedkommende dersom kravet til «klanderverdig atferd» er oppfylt.

Begrunnelsen er at demonstrantens atferd i et slikt tilfelle fortsatt skaper et samfunnspresserende behov for å reagere med en straffesanksjon, se kapittel 3.3.3. Det forhold at demonstranten manglet alternative lovlige midler for å fremme sine interesser, kan riktignok medføre at det skal mer til for å anse atferden som klanderverdig og at myndighetenes inngrep må anses som mer alvorlig. Imidlertid forblir demonstrasjonens negative konsekvenser for andre de samme. Mangel på alternative lovlige midler kan derfor høyne terskelen for straff, men stenger trolig ikke for straffesanksjoner.

I tillegg gir ikke EMDs uttalelser klare holdepunkter for at vurderingsmomentet kan stenge for å anvende straffesanksjoner. I Rt. 2000 s. 996 uttalte førstvoterende at norske domstoler ved tolkningen av EMK ikke bør gå lenger enn det som er nødvendig, fordi:

[d]ette vil kunne legge et unødvendig bånd på norsk lovgivningsmyndighet. Av hensyn til den balanse mellom lovgivningsmyndighet og domsmyndighet som vår statsskikk bygger på, vil dette kunne være uheldig.¹⁵⁹

Dersom demonstrantens mangel på alternative lovlige midler skulle stenge for straffensaksjonering av sivil ulydighet, ville lovgivers kriminalisering av den ulovlige atferden bli tilsidesatt. Lovgivers valg om å kriminalisere visse handlinger, bør ikke tilsidesettes uten klare rettskildemessige holdepunkter. EMD-praksis gir som nevnt ikke klare holdepunkter for at mangel på alternative lovlige midler stenger for straffesaksjonering av sivil ulydighet.

3.7 Demonstrasjonens budskap

Domstolene kan som klar hovedregel ikke vektlegge det nærmere innholdet av demonstrasjonens budskap i forholdsmessighetsvurderingen. EMD har flere ganger fastslått at ytrings- og forsamlingsfriheten i utgangspunktet beskytter ytringer som fornærmer, sjokkerer og forstyrrer, på lik linje med ytringer som møter mer vennligsinnet mottagelse. Dette blir begrunnet med at et demokrati ikke kan eksistere uten pluralisme, toleranse og vidsyn.¹⁶⁰ FNs Menneskerettskomité har i sin generelle kommentar nr. 37 til SP artikkel 21 også påpekt at inngrep i forsamlingsfriheten bør være innholdsneutrale («content neutral»)¹⁶¹.

I HR-2022-981-A kom førstvoterende inn på betydningen av demonstrasjonens budskap i reaksjonsfastsettelsen:

Forsvararen har gjort gjeldande at EMK artikkel 11 også er relevant ved reaksjonsfastsetjinga. Føreset at bøtene i seg sjølve er proporsjonale, kan eg ikkje sjå at ytrings- eller forsamlingsfridomen skal gje grunnlag for eit lågare bøtenivå enn elles. At demonstrasjonen var fredeleg, kan ikkje ha vekt når ein fyrst konstaterer at ein er utanfor vernet i EMK artikkel 11. Dei som deltek i fredelege demonstrasjonar, også slike som går ut over grensene i artikkel 11, vil jamt over meine at demonstrasjonane har eit aktverdig føremål. Klima- og miljøspørsmål er særskilt viktige, jf. plenumsdommen i HR-2020-2472-P avsnitt 49 til 55, *men nettopp ytringsfridomen*

¹⁵⁹ Rt. 2000 s. 996 P på side 1008.

¹⁶⁰ *Stankov and the United Macedonian Organisation «Ilinden» mot Bulgaria* [J] avsnitt 86.

¹⁶¹ FNs Menneskerettskomité sin generelle kommentar nr. 37 til SP artikkel 21 avsnitt 22.

gjer at reaksjonsfastsetjinga ikkje bør vera avhengig av om retten er samd eller usamd i det politiske budskapet knytt til aksjonen [min kursivering].¹⁶²

Førstvoterendes henvisning til «ytringsfridomen» kan leses i lys av EMDs standpunkt om at ytringsfriheten er innholdsneøytral. Hvorvidt retten er enig eller uenig i budskapet er irrelevant, fordi ytringsfriheten i utgangspunktet verner alle budskap.

Formuleringen «det politiske budskapet» tydeliggjør at domstolene ikke bør ta stilling til politiske spørsmål. Dette er ikke bare i tråd med maktfordelingsprinsippet, men samsvarer også med at EMK artikkel 11 skal hindre vilkårlige inngrep i forsamlingsfriheten.¹⁶³ Dersom domstolene kunne vektlagt det nærmere innholdet av et politisk budskap, risikerer man at domstolene idømmer strengere staffer for visse politiske budskap.

Utgangspunktet om at demonstrasjonens budskap ikke skal tillegges vekt, harmonerer med analysen av rettspraksis som ble foretatt i kapittel 3.3. Når det gjelder forhold på demonstrantens side, fokuserer EMD og Høyesterett i hovedsak på demonstrantens atferd og hvilke konsekvenser atferden har hatt.

En straffesanksjon begrunnet med demonstrasjonens budskap, er ikke forankret i hensyn som er legitime etter EMK artikkel 11, jf. kravet til «særlig gode grunner».¹⁶⁴ Demonstrasjonens budskap bør heller ikke vektlegges som argument *mot* straff. Dersom domstolene av ulike grunner anser budskapet som særlig beskyttelsesverdig og frifinner demonstranten for sivil ulydighet på bakgrunn av budskapet, har domstolene i realiteten inntatt et normativt standpunkt til et politisk spørsmål. Dette harmonerer dårlig med Høyesteretts uttalelser i HR-2022-981-A og maktfordelingsprinsippet.

Selv om det nærmere innholdet av budskapet er uten betydning, går det et skille mellom politiske og apolitiske budskap. Politiske ytringer er i kjernen av forsamlingsfriheten og det kreves derfor mer for at inngrep mot politiske demonstrasjoner kan anses forholdsmessige.¹⁶⁵

Fra hovedregelen om at forsamlingsfriheten er innholdsneøytral, gjelder det et unntak for budskap som oppfordrer til vold eller forkaster demokratiske prinsipper. Som nevnt i kapittel 2.2.1 faller voldsoppfordringer og forkasting av demokratiske prinsipper utenfor begrepet

¹⁶² HR-2022-981-A avsnitt 64.

¹⁶³ Se kapittel 2.1.

¹⁶⁴ Se kapittel 3.2.

¹⁶⁵ HR-2023-604-A avsnitt 54.

«fredelige» i EMK artikkel 11 nr. 1. Demonstrasjoner som kommuniserer slike budskap nyter derfor ikke vern etter EMK artikkel 11.

3.8 Straffereaksjonen

Når en demonstrant har utvist «klanderverdig atferd», vil det som hovedregel foreligge et samfunnspresserende behov for å reagere med straff. Da må domstolene ta stilling til *hvilken* straffereaksjon som kan ilegges innenfor forholdsmessighetskravets grenser. I *Taranenko mot Russland* kom EMD til at klagerens atferd skapte et samfunnspresserende behov som kunne rettferdiggjøre visse sanksjoner. Domstolen kom likevel til at den aktuelle straffereaksjonen – fengselsstraff på 3 år – var uproporsjonal i forhold til formålet som ble forfulgt.¹⁶⁶

Straffereaksjonen må være proporsjonal i forhold til formålet som forfølges. På generelt grunnlag kjennetegnes en proporsjonal straffereaksjon av at den ikke går lenger enn nødvendig for å realisere det bakenforliggende formålet. I norsk strafferett er straffesanksjonen ikke et mål i seg selv, men et virkemiddel for å oppnå en individual- og allmennpreventiv virkning.¹⁶⁷ Formålet med å straffe sivil ulydighet er å beskytte formålene i artikkel 11 nr. 2 gjennom straffesanksjonens individual- og allmennpreventive virkning.¹⁶⁸

Utgangspunktet for vurderingen av om straffereaksjon er proporsjonal, er en avveining mellom alvorlighetsgraden av handlingene som utgjør lovbruddet, herunder graden av klanderverdig atferd, mot alvorlighetsgraden av straffesanksjonen, herunder sanksjonens art og grad. EMDs dom *Olga Kudrina mot Russland* illustrerer avveiningen. I vurderingen av om straffereaksjonen var proporsjonal, viste EMD til at handlingene som utgjorde lovbruddet innebar en viss grad av forstyrrelse og skade på fast eiendom, men presiserte også at klageren ikke hadde opptrådt voldelig og at personer ikke ble skadet som følge av demonstrasjonen. Domstolen antydte med dette at handlingene var av en moderat alvorlighetsgrad.

Straffereaksjonen – fengselsstraff på tre år og seks måneder – var på den andre siden «exceptionally severe».¹⁶⁹ EMD konkluderte med at straffereaksjonen var uproporsjonal i forhold til formålet som ble forfulgt.¹⁷⁰

¹⁶⁶ *Taranenko mot Russland* [J] avsnitt 95.

¹⁶⁷ Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) s. 77

¹⁶⁸ HR-2022-981-A avsnitt 43.

¹⁶⁹ *Olga Kudrina mot Russland* [J] avsnitt 54.

¹⁷⁰ *Olga Kudrina mot Russland* [J] avsnitt 55.

I tilfeller hvor *andre mildere sanksjonsmidler ikke er egnet til å realisere formålet*, er det større rom for å anvende strengere straffereaksjoner. I *Steel mfl. mot Storbritannia* hadde én av klagerne hindret en gåsejakt ved å stille seg foran bevæpnede jegere. Klageren ble først ilagt bot og en «binding-over order» som gikk ut på at vedkommende måtte avstå fra å begå lignende aksjoner i 12 måneder. Etter klageren nektet å etterkomme beordringen, ble vedkommende idømt en ubetinget fengselsstraff på 28 dager. Sett i lys av at staten først hadde forsøkt å anvende mildere sanksjoner, anså EMD fengselsstraffen som proporsjonal.¹⁷¹

I vurderingen av om en straffesanksjon er proporsjonal i forhold til formålet som forfølges, må domstolen både ta hensyn til straffesanksjonens ønskede og eventuelle uønskede preventive virkning. I rettspraksis har straffesanksjonens uønskede preventive virkning fått betegnelsen «chilling effect». I *Bumbeş mot Romania* understrekte EMD at selv små bøter kan ha en «undesirable chilling effect on public speech».¹⁷² Straffesanksjoner kan med andre ord ha en uønsket nedkjølende effekt – eller en preventiv virkning – på utøvelse av forsamlingsfriheten.

Vekten av momentet «chilling effect» beror på en konkret vurdering. I HR-2022-981-A uttalte førstvoterende at:

Vekta av momentet vil likevel avhenge av forma på demonstrasjonen. Dersom ein demonstrasjon går klart ut over det som er verna etter EMK artikkel 11, vil ein chilling effect tvert om kunne vera ynskt, både individual- og allmennpreventivt. Deltakarane i den aktuelle aksjonen hadde full fridom til å få fram budskapet sitt ved å ytre seg på lovlege måtar. Eg legg såleis ikkje vekt på denne effekten.¹⁷³

Når demonstrasjonen har gått utover det som er vernet etter EMK artikkel 11, vil straffesanksjonens preventive effekt være ønsket. I slike tilfeller ønsker man nettopp å hindre lignende utøvelse av forsamlingsfriheten i fremtiden og «chilling effect»-momentet har ikke vekt. Førstvoterende henviser også til at demonstrantene kunne ytret seg på lovlige måter. Dette kan tolkes som en henvisning til at demonstrantene i første omgang ble pålagt om å fjerne seg fra veibanen og ble gitt anledning til å fortsette demonstrasjonen i lovlige former.¹⁷⁴

¹⁷¹ *Steel mfl. mot Storbritannia* [J] avsnitt 107.

¹⁷² *Bumbeş mot Romania* [J] avsnitt 101.

¹⁷³ HR-2022-981-A avsnitt 53.

¹⁷⁴ HR-2022-981-A avsnitt 40.

Straffensaksjonen som ble ilagt *etter* demonstrantene nektet å etterkomme pålegget, vil derfor ikke ha en uønsket preventiv effekt på utøvelse av forsamlingsfriheten.

Straffereaksjonen må også ses i lys av myndighetenes tiltak før og under demonstrasjonen. Som nevnt i kapittel 3.1 er det myndighetenes samlede inngrep som avgjør om forholdsmessighetskravet er oppfylt. I HR-2023-604-A tok ikke førstvoterende stilling til om straffereaksjonen isolert sett var forholdsmessig, fordi det samlede inngrepet uansett var uforholdsmessig på grunn av myndighetenes tiltak under demonstrasjonen.¹⁷⁵

3.9 Oppsummering

Forholdsmessighetsvurderingen åpner for å vektlegge ulike momenter og foreta nyanserte avveininger. Domstolene kan kun vektlegge momenter som er relevante etter EMK artikkel 11. Domstolene må også ta alle relevante momenter i betraktning. Rettspraksis gir ikke et klart bilde av den nedre terskelen for straff. Hensynene og formålene bak forsamlingsfriheten taler imidlertid for at terskelen ikke settes for lavt. Det bør ikke være kurant å straffeforfølge demonstranter som har deltatt i fredelige demonstrasjoner.

Straff for sivil ulydighet krever at den enkelte demonstranten har utvist «klanderverdig atferd». Gjennom analyse av rettspraksis har jeg formulert et generelt vurderingstema som er egnet til å avgjøre om minstekravet er oppfylt. Spørsmålet domstolene må stille seg, er om demonstrantens atferd har medført større negative konsekvenser for andre enn det som vanligvis følger av alminnelige fredelige demonstrasjoner. Rettspraksis gir ikke et klart svar på hvor store de negative konsekvensene må være før atferden kan karakteriseres som «klanderverdig».

Når minstekravet til «klanderverdig atferd» er oppfylt, vil det foreligge et samfunnspresserende behov for å reagere med straffesanksjoner. Domstolene må da ta stilling til hvilken straffereaksjon som kan idømmes innenfor rammene av proporsjonalitet mellom mål og middel. I tillegg må domstolene ta hensyn til myndighetenes inngrep før og under demonstrasjonen, og om demonstrantene hadde alternative lovlige midler tilgjengelig.

¹⁷⁵ HR-2023-604-A avsnitt 76.

4 Avslutning

I denne masteroppgaven har jeg foretatt en analyse av forsamlingsfrihetens begrensninger på straff for sivil ulydighet. Straff må oppfylle vilkårene til lovhjemmel, legitimt formål og forholdsmessighet i EMK artikkel 11 nr. 2. Forholdsmessighetskravet utgjør den vesentligste begrensningen på straff for sivil ulydighet. Under forholdsmessighetsvurderingen utgjør minstekravet til klanderverdig atferd og kravet til proporsjonale straffereaksjoner sentrale begrensninger på straff for sivil ulydighet.

I et prinsipielt perspektiv skal forsamlingsfrihetens begrensninger på straff for sivil ulydighet hindre vilkårlig maktanvendelse og sikre borgerens ytringsfrihet. Dette bidrar til å sikre forsamlingsfrihetens fundamentale funksjon i demokratiet. Når en straffesanksjon oppfyller de tre grunnvilkårene for inngrep i EMK artikkel 11 nr. 2, skal straffesanksjonen i prinsippet ikke komme i konflikt med forsamlingsfrihetens formål og hensyn.

Ut fra et mer praktisk perspektiv kan man hevde at forsamlingsfriheten ikke representerer et stort hinder for å straffe sivil ulydighet. Formålet med sivil ulydighet er gjerne å skape oppmerksomhet rundt en bestemt sak. Negative konsekvenser for andre er ofte selve virkemiddelet som tas i bruk for å oppnå formålet. En «vellykket» sivil ulydighet-aksjon vil derfor ofte oppfylle minstekravet til «klanderverdig atferd» og vil som regel kunne møtes med visse straffesanksjoner. Forsamlingsfriheten legger likevel praktiske og prinsipielt viktige begrensninger på hvilke straffereaksjoner domstolene kan idømme.

Kildeliste

Lovgivning og konvensjoner

Grunnloven	Lov 17. mai 1814 Kongeriket Norges Grunnlov (Grunnloven).
Politi-loven	Lov 04. august 1995 om politiet (politi-loven).
Menneskerettsloven	Lov 21. mai 1999 nr. 30 om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven).
Straffeloven	Lov 20. mai 2005 nr. 28 om straff (straffeloven).
Den europeiske menneskerettskonvensjon (EMK)	<i>Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms</i> , Roma 4. november 1950.
Den internasjonale konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP)	<i>International Covenant on Civil and Political rights</i> , New York, 16. desember 1966.
Wien-konvensjonen	<i>Vienna Convention on the Law of Treaties</i> , Wien, 23. mai 1969.

Forarbeider

Ot.prp. nr. 90 (2003-2004)	Om lov om straff (straffeloven).
Innst. O. nr. 72 (2004-2005)	Innstilling fra justiskomiteen om lov om straff (straffeloven).
Dok.nr. 16 (2011-2012)	Rapport til Stortingets presidentskap fra Menneskerettighetsutvalget om menneskerettigheter i Grunnloven.
NOU 1992:23	Ny straffelov – alminnelige bestemmelser Straffelovkommisjonens delutredning V.

NOU 2011:9

Økt selvbestemmelse og rettssikkerhet —
Balansegangen mellom selvbestemmelsesrett og
omsorgsansvar i psykisk helsevern.

Rettspraksis

Avgjørelser fra Høyesterett

Rt. 1981 s. 21 A

Rt. 2000 s. 996 P

Rt. 2011 s. 1169 A

Rt. 2014 s. 238 A

HR-2020-662-S

HR-2021-1975-S

HR-2022-718-A

HR-2022-981-A

HR-2023-604-A

Avgjørelser fra underinstanser

TOSL-2023-8601

Avgjørelser fra Den europeiske menneskerettighetsdomstol

Golder mot Storbritannia [J] ECLI:CE:ECHR:1975:0221JUD000445170

Ezelin mot Frankrike [J] ECLI:CE:ECHR:1991:0426JUD001180085

Steel mfl. mot Storbritannia [J] ECLI:CE:ECHR:1998:0923JUD002483894

Drieman mfl. mot Norge [A] ECLI:CE:ECHR:2000:0504DEC003367896

<i>Stankov and the United Macedonian Organisation «Ilinden» mot Bulgaria</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2001:1002JUD002922195
<i>Djavit An mot Tyrkia</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2003:0220JUD002065292
<i>Appleby mfl. Mot Storbritannia</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2003:0506JUD004430698
<i>Öllinger mot Østerrike</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2006:0629JUD007690001
<i>Galstyan mot Armenia</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2007:1115JUD002698603
<i>Berladir mfl. mot Russland</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2012:0710JUD003420206
<i>Vona mot Ungarn</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2013:0709JUD003594310
<i>Taranenko mot Russland</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2014:0515JUD001955405
<i>Primov mfl. mot Russland</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2014:0612JUD001739106
<i>Kudrevičius mfl. mot Litauen</i> [GC]	ECLI:CE:ECHR:2015:1015JUD003755305
<i>Döner mfl. mot. Tyrkia</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2017:0307JUD002999402
<i>Lashmankin mfl. mot Russland</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2017:0207JUD005781809
<i>Annenkov mfl. mot Russland</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2017:0725JUD003147510
<i>Tuskia mfl. mot Georgia</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2018:1011JUD001423707
<i>Navalnyy mot Russland</i> [GC]	ECLI:CE:ECHR:2018:1115JUD002958012
<i>Chernega mfl. mot Ukraina</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2019:0618JUD007476810
<i>Obote mot Russland</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2019:1119JUD005895409
<i>Navalnyy og Gunko mot Russland</i> [J]	ECLI:CE:ECHR:2020:1110JUD00751861
<i>Olga Kudrina mot Russland</i> avsnitt [J]	ECLI:CE:ECHR:2021:0406JUD003431306

Bumbeş mot Romania [J]

ECLI:CE:ECHR:2022:0503JUD001807915

Ekrem Can mfl. mot Tyrkia [J]

ECLI:CE:ECHR:2022:0308JUD001061310

FNs Menneskerettskomité sine generelle kommentarer

FNs Menneskerettskomité sin generelle kommentar nr. 37 til SP artikkel 21

General comment No. 37 (2020) on the right of peaceful assembly (article 21).

Rapporter fra FNs spesialrapportør

Rapport A/76/222

«Exercise of the rights to freedom of peaceful assembly and of association as essential to advancing climate justice».

Juridisk teori

Aall, Jørgen (2019)

Rettsstat og menneskerettigheter, 5. utg., Fagbokforlaget 2019.

Andenæs, Johs. og Arne Fliflet (2017)

Statsforfatningen i Norge, 11. utg., Universitetsforlaget 2017.

Elgesem, Frode (2021)

«Tolkning av den europeiske menneskerettskonvensjonen», *Jussens Venner* 2021, på s. 441-487.

Møse, Eirik (2017)

«Den Europeiske Menneskerettighetsdomstol» i *Menneskerettighetene og Norge*, Andreas Føllesdal, Morten Ruud og Geir Ulfstein (red.), 1. utg., Universitetsforlaget 2017, s. 35-60.

Skoghøy, Jens Edvin A. (2023)

Rett og rettsanvendelse, 2. utg., Universitetsforlaget 2023.

Solheim, Stig H. (2019) «Rettsanvendelsesprosessen på EMK-rettens område» i *Juridisk metode og tenkemåte*, Alf Petter Høgberg og Jørn Øyrehagen Sunde (red.), 1. utg., Universitetsforlaget 2019, s. 360-384.

Kronikker, leksikonartikler mv.

Berg-Nordlie, Mikkel (2023) «Alta-saken» Store norske leksikon, 4. februar 2023, <https://snl.no/Alta-saken> (lest 3. desember 2023).

Cambridge (2023) *Cambridge Dictionary*, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reprehensible>, lest 18. oktober 2023.

EMD (2022) *Guide on Article 11 of the Euro-pean Convention on Human Rights - Freedom of assembly and association*, EMD, 31. august 2022, https://www.ECLI:CE:ECHR.coe.int/Documents/Guide_Art_11_ENG.pdf, lest 20. august 2023.

Godbolt, James (2020) «Rosa Parks» Store norske leksikon, 26. oktober 2020, https://snl.no/Rosa_Parks, lest 3. desember 2023.

Mestad, Adele og Hannah Cecilie Brænden (2021) «Er sivil ulydighet for klima beskyttet av ytrings- og forsamlingsfriheten?», kronikk, *Juridika innsikt*, 14. september 2021, <https://juridika.no/innsikt/er-sivil-ulydighet-for-klima-beskyttet-av-ytrings--og-forsamlingsfriheten>, lest 3. desember 2023.

Mestad, Adele og Vidar Strømme (2023) «Er det lov å være ulydig?», kronikk, *Norges institusjon for menneskerettigheter*, 3. mars 2023, <https://www.nhri.no/2023/er-det-lov-a-vaere-ulydig/>, lest 3. desember 2023.

- Pettersen, Jørgen, Elinor Skartland og Johannes Børstad (2023) «Fosen-aktivistene blir bøtelagt», nyhetsartikkel, *NRK*, 22. november 2023, [https://www.nrk.no/trondelag/natur-og-ungdom - fosen-aksjonistene-blir-botelagt-1.16648066](https://www.nrk.no/trondelag/natur-og-ungdom-fosen-aksjonistene-blir-botelagt-1.16648066), lest 9. desember 2023.
- Spurkland, Kai (2022) «Kommentar til Høyesteretts dom 13. mai 2022 «Klimaaktivistdommen» (HR-2022-981-A)», kronikk, *Juridika innsikt*, 10. juni 2022, <https://juridika.no/innsikt/klimaaktivistdommen-hr-2022-981-a>, lest 3. desember 2023.
- Waldrop, Anne (2021) «Mahatma Ghandi» Store norske leksikon, 9. april 2021, https://snl.no/Mahatma_Gandhi, lest 3. desember 2023.

Tidligere masteroppgaver

- Lutro, Silje (2022) «Straff av sivil ulydighet - en rettsdogmatisk drøftelse av hvorvidt menneskerettighetene setter begrensninger for straff av sivil ulydighet», Det juridiske fakultet ved Universitet i Oslo, 25. november 2022, <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/100740/587.pdf?sequence=14&isAllowed=y>, lest 3. august 2023.